

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 89^e jaargang • februari 2016 • losse verkoop € 3,00

Oud Utrecht 1

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

De glazen van R.N. Roland Holst

De Utrechtse jaren van P.J. Meertens

Schietpartij in IJsselstein

museum Catharijneconvent Utrecht

FRANCISCUS

Met het verhaal van
Henk van Os

5 maart t/m 5 juni 2016

 BankGiroLoterij
VONN MIEKE, WILLEM MIEKE

GRESNIGT & VAN KIPPERSLUIJS *Advocaten*

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Sinds 1933
dienstbaar aan
de Utrechtse
samenleving

Dag en nacht
bereikbaar voor
directe hulp na
overlijden
(030) 262 2244

PCB
UITVAARTZORG

Meer informatie:
www.pcbuitvaartzorg.nl

PCB UTRECHT
PCB BILTHOVEN
PCB NIEUWEGEIN
PCB VIANEN

Donaudreef 25
3561 EL Utrecht
Telefoon
[030] 262 2244

 VAN ZOELLEN
AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

4

Arjan den Boer

De Utrechtse glazen van Richard Roland Holst

10

Fred Vogelzang

Strijd op het secreteet

Facties in IJsselstein in het midden van de 18e eeuw

14

Theo van der Meer

'Daar ben ik herboren'

De Utrechtse jaren van P.J. Meertens (1919-1931)

20

Signalement

21

Kaj van Vliet

Liefdesdrama in klooster Nazareth in 't Gein
of de droevige historie van Petronella Scade

27

Agenda

Glorieus glas-in-lood

Glas-in-loodramen leiden vaak een anoniem bestaan; weinig toeschouwers weten wie de makers zijn. Het raam boven de ingang van het hoofdpostkantoor en twee enorme ramen in het zuider- en noordertransept van de Domkerk zijn ontworpen door Richard Roland Holst. Een reconstructie van de totstandkoming van deze 'geschenken van ontroerende schoonheid'.

Kogel door pleegat

In september 1756 vond er in het nachtelijk duister in de achtertuin van de IJsselsteinse schout Pieter van der Meulen bijna een moord plaats. Het vormde de climax in een jarenlange vete, die het stadsbestuur van het IJsselstadje sterk verdeelde en het openbare leven in een verlamme greep hield.

'Een ander, nieuw mens'

P.J. Meertens, die later model stond voor romanfiguur Beerta (Het Bureau), studeerde en werkte van 1919 tot 1931 in Utrecht. Hoewel hij met de stad geen speciale band leek te hebben, was het in de Domstad dat hij zich 'herboren' voelde. Dat was vooral te danken aan de vele politieke en religieuze activiteiten die er toen plaatsvonden.

□ OMSLAG: DETAIL EVANGELISTENRAAM (1926) IN DE DOMKERK, ONTWERP R.N. ROLAND HOLST | RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED.

Eerste schetsontwerp voor het raam in het Utrechtse postkantoor, 1923.

□ COLLECTIE RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

De Utrechtse glazen van Richard Roland Holst

Toen 90 jaar geleden het Evangelistenraam van Richard Roland Holst in de Domkerk ingewijd werd, sprak de journalist van het UN over 'één overweldigende straling', en een 'geschenk van ontroerende schoonheid'. Meer monumentale glas-in-loodramen van de kunstenaar zouden volgen, in het hoofdkantoor en opnieuw de Domkerk.

Arjan den Boer

studeerde Algemene Letteren in Utrecht. Hij schrijft over spoorweggeschiedenis op retours.eu en over 'vergeten gebouwen' in Utrecht op DUIC.nl.

De Bloemendaalse kunstenaar en ontwerper Richard Roland Holst begon relatief laat met glas-in-lood. Nadat hij zich in 1896 samen met zijn vrouw (de dichteres Henriette Roland Holst-van der Schalk) aansloot bij de SDAP, kreeg hij belangstelling voor monumentale kunst als kunstvorm die de gemeenschap diende. Roland Holst maakte - naast affiches en boekomslagen - wandschilderingen voor zowel de Beurs als de Burcht van Berlage (Koopmansbeurs respectievelijk hoofdkantoor Diamantbewerkerbond).

Zijn eerste gebrandschilderde glazen verschenen pas in 1921 in de aula van het Amsterdamsch Lyceum. Kort daarop werd Richard Roland Holst ingeschakeld door adjunct-Rijksbouwmeester Joseph Crouwel voor twee nieuwe postkantoren: in Haarlem en Utrecht. Beide bevonden zich in de laatste bouwfase. Crouwel en de (kersverse) Rijksgebouwendienst stonden sterk onder invloed van de Amsterdamse School en daar sloot de 'gemeenschapskunst' van Roland Holst naadloos op aan.

In 1923 maakte Roland Holst een schetsontwerp voor het halfronde raam boven de ingang van het postkantoor aan de Neude. Inhoudelijk paste het perfect bij de beelden die Hendrik van den Eijnde ontwierp voor de grote hal: personificaties van de werelddelen met post en telegrafie als verbindende schakels.

Door roeden opgedeeld in zeven verticale vensters, schetste Roland Holst uiterst links en rechts de Tropen en het Vaderland. Het volgende venster moest vuur, elektriciteit en

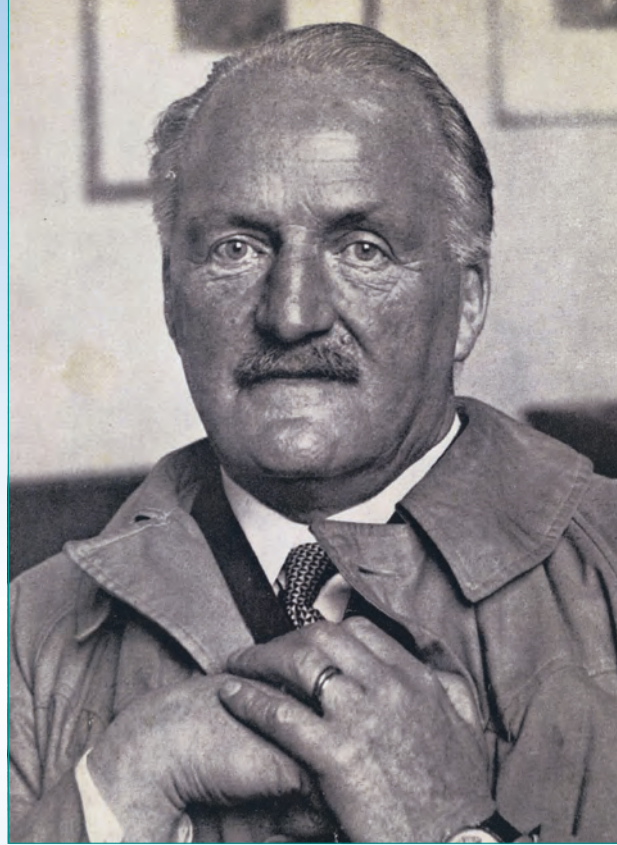
stoom verbeelden, terwijl hij daar rechts de elementen water, aarde en lucht tegenover stelde. De twee grootste vensters zouden de vier windstreken weergeven: Noord en Oost als een eskimo en een boeddha, en Zuid en West als een rustende zwarte vrouw en een krijger (!). In het midden tot slot moest het wapen van de stad Utrecht komen met de symbolen van handel en industrie (staf van Mercurius en gevleugeld wiel).

Dit ontwerp is niet uitgevoerd, maar bleef bewaard in het archief van Roland Holst in het Rijksmuseum. Beviel het de opdrachtgever niet, of kreeg de kunstenaar zelf een ander idee? Uit 1924 dateert namelijk een nieuw schetsontwerp, waar Roland Holst onder schreef: 'Mercurius jagend over de Aarde bij Dag bij Nacht bij Morgen en Avond'. Handelsgod Mercurius is in een merkwaardige horizontale pose afgebeeld, als een soort *Superman* vliegend over een landschap in schemertinten: vlakken met stukjes glas in de kleuren paars, geel, blauw en oranje.

Tuin der Provinciën

De ramen in het Haarlemse postkantoor waren intussen af: een serie in het trappenhuis met als toepasselijk thema de Trap des Levens. Ze werden begin 1923 gepubliceerd in *Wendingen*, lijfblad van de Amsterdamse School en geestverwante kunstenaars. Eind van dat jaar wijdde *Wendingen* een nummer aan de nieuwe architectuur van de Rijksgebouwendienst, waaronder Crouwels postkantoren.

In Utrecht moest het Mercurius-raam, samen met de beelden in de hal, de bekroning vormen van het bouwproject.

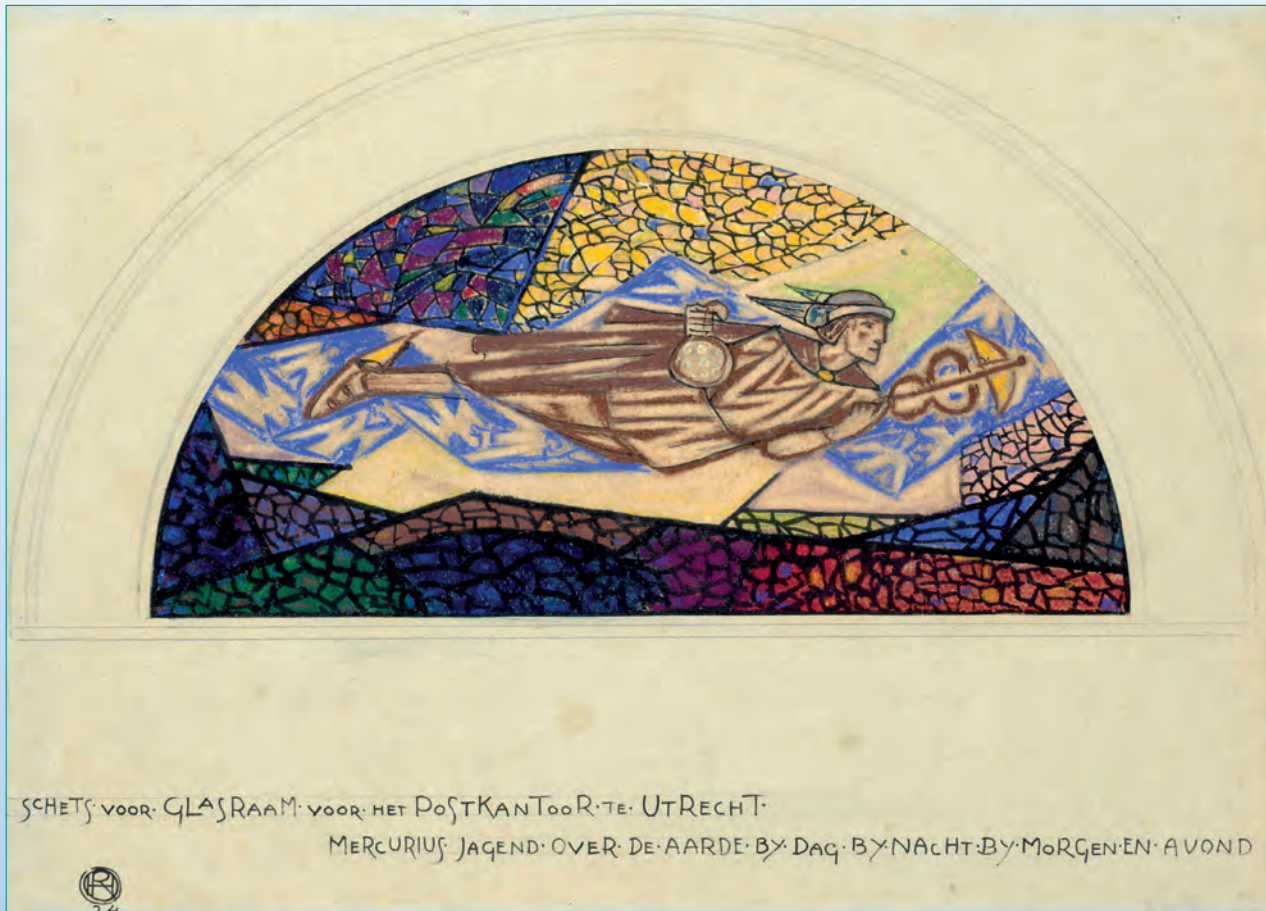

Richard Roland Holst, ca. 1930.

□ LETTERKUNDIG MUSEUM DEN HAAG

Schetsontwerp voor het Mercurius-raam in het postkantoor, 1924.

□ COLLECTIE RIJKSMEUSEUM AMSTERDAM

Het raam in de vestibule van het postkantoor aan de Neude.

□ FOTO ARJAN DEN BOER

Wegens budgetoverschrijdingen en bezuinigingen annuleerde de Rijksgebouwendienst echter de uitvoering van de decoraties. Grote rechthoekige blokken natuursteen waren al ingemetseld in de hal, maar het zou nog jaren duren voor ze werden uitgehouwen. In de vestibule kwam tijdelijk een gewoon raam. Dit moet een grote teleurstelling zijn geweest voor Van den Eijnde en Roland Holst, maar ook voor Crouwel, die veel waarde hechtte aan het decoratieprogramma en het gebouw als een *Gesamtkunstwerk* zag. Ook veel Utrechters vonden een kaal postkantoor niet kunnen. Een comité van middenstanders, onder aanbeveling van prominenten, begon een inzamelingsactie. Er was f15.000,- nodig en men begon met een expositie in het postkantoor van de gipsen en ontwerptekeningen. Ook de schets van het Mercurius-raam hing er. Met een toegangsprijs van f0,10 werd zo f400,- ingezameld. Daarnaast was er een benefiet-filmvertoning in de Rembrandt-bioscoop. Uiteindelijk wist het comité slechts f1.500,- op te halen, waarvan in 1926 alleen de leeuwen buiten bij de ingang gerealiseerd konden worden. Voor de rest was het wachten op betere tijden bij de Rijksgebouwendienst.

In 1929 werden de beelden in de hal eindelijk uitgehouwen. Van den Eijnde liet dit, volgens zijn eerdere ontwerp, over aan de haast spreekwoordelijk anonieme steenhouwers Janssen en De Vries. Ook Roland Holst kreeg opdracht het raam af te maken, maar kwam - al dan niet op verzoek - opnieuw met een ander ontwerp. Het glaskunstwerk kwam pas eind 1931 gereed. Roland Holst had het inmiddels druk gekregen als hoogleraar-directeur van de Rijksacademie van Beeldende Kunsten en werkte tegelijkertijd aan zeven ramen voor het Amsterdamse stadhuis.

Het uiteindelijke raam, zoals dat zich nog altijd aan de Neude bevindt, toont de Nederlandse Maagd, rustend in de Tuin der Provinciën, omringd door de elf provinciewapens en postduiven. De overheersende kleuren zijn paars, groen en bruin. Roland Holst beschilderde, zoals hij dat gewoon was, zelf de glasscherven. Het glas werd gebrand en afgewerkt door het Haarlemse atelier W.J. Bogtman.

Het raam in het postkantoor vangt weinig licht en valt niet erg op, een euvel dat een ingezondenbriefschrijver in 1931 al opmerkte: 'Wat het eigenlijk voorstelt is moeilijk te zien ter plaatse en dat is jammer voor den kunstenaar, wiens werk hier niet tot zijn recht komt. Maar ook is het jammer, dat het in de vestibule van dit grootsche gebouw ook bijzonder duister is geworden, doordat het gekleurde glas haast alle licht dempt.'

Evangelistenraam

Duurde het bijna tien jaar voordat het raam in het postkantoor af was, ondertussen had Utrecht een ander, veel groter raam van Richard Roland Holst gekregen. In 1921 was de restauratie van de Domkerk begonnen en deze moest worden bekroond met een groots glas-in-loodraam in het zuidertransept - de plek waar zich tot de 19e eeuw het rijk gedecoreerde Bisschopsraam bevond.

Restauratie-architect D.F. Slothouwer adviseerde Roland Holst te vragen, volgens hem de enige die een opdracht van deze omvang - letterlijk: ruim 120 m² - aankon. Een commissie voorgezeten door predikant P. Veen nam de organisatie en fondswerving op zich. Als thema koos men de vier evangelisten. Het raam moest namelijk 'zuiver-protestantsch' worden en aansluiten bij de eredienst, waarin de evangelisten centraal staan.

Roland Holst, zelf niet gelovig, vroeg om inhoudelijk advies. Hierop werd de theoloog Prof. A.M. Brouwer ingeschakeld,

die uitgebreide karakterschetsen leverde van Mattheüs, Marcus, Lucas en Johannes. Hij zond zelfs enkele overgetrokken afbeeldingen mee. De invloed van Brouwer op het ontwerp kan nauwelijks overschat worden. Roland Holst heeft zijn iconografische adviezen vrij letterlijk gevolgd. Dit paste in zijn streven naar een dienende kunst, onderworpen aan de eisen van de ruimte en de gebruikers. Een ander voorbeeld daarvan is dat hij de aanwezige tracering en brede middenstijl harmonisch in de compositie opnam. In mei 1923 presenteerde Roland Holst zijn schetsen en enkele voorbeeld-glaspanelen aan de kerkvoogden en

Ontwerpschets Roland Holst voor het Evangelistenraam, ca. 1923.

□ COLLECTIE RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

Evangelistenraam in de Domkerk

□ FOTODIENST GAU (1982) | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

notabelen. In eerste instantie wezen deze het ontwerp af; ze vonden het te modern en te kleurrijk voor de Domkerk. Enkele kerkvoogden deed het raam aan reclame van Droste of Van Nelle denken. Gezien de grote rode, gele en blauwe kleurvlakken die op de schets nog weinig detaillering hadden, was hun associatie niet eens zo gek. Roland Holst had de bovenste helft van het raam geheel als decoratief 'glaspapijt' gedacht, met de vier apostelen op de onderste helft. Na een positief advies van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg - die erop wees dat Middeleeuwse vensters ook zeer kleurrijk waren - stemde een meerheid van kerkvoogden en notabelen alsnog in.

De fondsenwerving ging voortvarend van start, voornamelijk binnen de eigen kerkelijke gemeente, en in het voorjaar van 1924 was de benodigde f15.000,- binnen. Roland Holst bracht, voor hij aan de uitvoering begon, een bezoek aan de kathedraal van Chartres. De beroemde ramen brachten hem tot de conclusie dat getal en maat zeer belangrijk waren en een wiskundige werkwijze vereist was. Op het Domraam kwam dit vooral tot uitdrukking in een cirkel met geometrische patronen aan de onderzijde. Hierin gaf Roland Holst de vier elementen weer.

Nieuwe beeldenstorm

Terwijl Roland Holst en Bogtman aan de uitvoering van het Evangelistenvenster werkten, woedde in de Domkerk een strijd om een ander raam. De Kerkvoogdij aanvaardde een schenking van het echtpaar Loudon, die eerder geweigerd was door de Haagse Grote Kerk: een venster van de katholieke symbolistische kunstenaar Jan Toorop. Het moest een plaats krijgen in de kapel van Jan van Arkel. Tegenstanders wisten het slim als 'Mariaraam' te framen, maar in werkelijkheid was het onderwerp Driekoningen. Er vonden pro-

testvergaderingen plaats met honderden bezoekers die zich grote zorgen maakten over de 'verroomsching' van de Domkerk, die ook al bleek uit het blootleggen van Middeleeuwse decoraties bij de restauratie. Men sprak van 'een museum van Godslastering' en een enkeling riep zelfs op tot een nieuwe beeldenstorm, mocht het raam er komen. De kerkvoogden hielden ondanks de grote druk voet bij stuk. Uiteindelijk loste het probleem zichzelf op: Toorop werd in 1926 ziek en kon het raam niet meer voltooien.

Het is opmerkelijk dat het Evangelistenraam in de luwte bleef tijdens de Toorop-rel. Hoewel de voorstelling een protestants karakter had, verbaasde het een enkeling dat de roomse Toorop zoveel meer weerstand opriep dan Roland Holst, 'die niets is'!

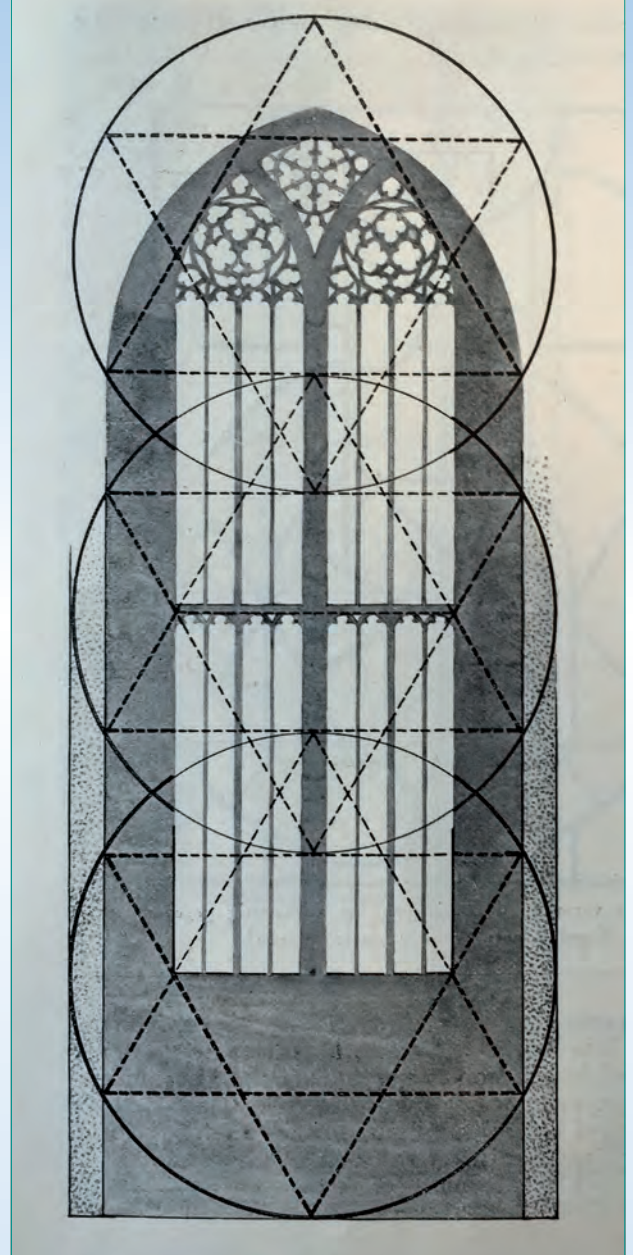
Op 9 december 1926 werd het raam officieel aan de Kerkvoogdij overgedragen. De dag daarvoor kreeg een klein gezelschap een preview, waaronder een journalist van het *Utrechts Nieuwsblad*. Hij beschreef het als een haast mystieke ervaring: '[...] langzaam, streep voor streep, ving het jute-scherf aan te zakken en een absolute stilte viel over de weinigen die het voorrecht hadden het ontstaan van dit nieuwe Dom-tafereel gade te slaan. Niet nog waren enkele meters van het raam zichtbaar geworden, of hemelhoog twinkelden de diepblauwe en donker-gele ster-lichtjes [...]. Al lager zonk het scherm [...] al verrassender werden de details tot dat daar gansch het geweldige raam zich majestueus verhief, ontzagwekkend beheerschend dit kerkgedeelte, waarin het de plechtige sfeer kleurde met duizenderlei schijnsels, die vervloeiden tot één overweldigende straling, die dwongen slechts fluisterend het oordeel uit te spreken dat dit geschenk van ontroerende schoonheid en den Dom volkomen waardig was.'

Het tweede Domraam

Al snel ontstond het plan voor een tweede Domraam in het Noordertransept, tegenover het Evangelistenraam. In 1928 werd daartoe de *Nationale Commissie tot stichting van gebrandschilderde ramen in den Dom* opgericht. Anders dan bij het eerste raam was dit geen interne commissie van de Hervormde gemeente. De leden waren prominenten, waaronder hoogleraren zoals historicus Johan Huizinga. Voorzitter was zenuwarts P. Bierens de Haan. Burgemeester en Commissaris der Koningin fungeerden als ereleden. Uitgangspunt was een raam met Oudtestamentische motieven, als tegenhanger van het Evangelistenraam. Opnieuw in nauw overleg met theoloog Brouwer bepaalde Roland Holst twee mogelijke thema's: vier profeten of vier andere belangrijke figuren uit het Oude Testament.

De beraamde kosten - voor Roland Holst en Bogtman samen - bedroegen zo'n f25.000,-. De inzameling ging van start met een circulaire, aangevuld met persoonlijke brieven en zelfs huisbezoeken. Ook leden van het Koninklijk Huis werden aangeschreven. Koningin Wilhelmina liet weten dat het 'niet mogelijk was aan het verzoek te voldoen' vanwege de vele soortgelijke aanvragen. Koning-moeder Emma en prinses Juliana leverden wel een bijdrage van f100,- resp. f50,-.

In 1929 was nog maar een paar duizend gulden binnen, waardoor de commissie twijfelde aan de haalbaarheid. Het

Hexagrammen

□ UIT: R.N. ROLAND HOLST, TOELICHTING BIJ HET GLASRAAM VOOR HET NOORDER DWARSSCHIP VAN DE DOMKERK, 1936

jaar daarop volgden twee anonieme toezeggingen van elk f10.000,- waarmee de zaak rond was. Het raam moest in 1936 af zijn bij het 300-jarig jubileum van de Utrechtse universiteit. Roland Holst had het echter erg druk als hoogle-raar-directeur van de Rijksacademie. De inmiddels 64-jarige trok hieruit de ultieme conclusie en diende per 1 januari 1934 zijn ontslag in. Hij kreeg de beschikking over het voormalige raadhuis van Bloemendaal als atelier en wijdde zich daar volledig aan het tweede raam. Roland Holst beschouwde de Domramen als zijn levenswerk.

Uiteindelijk kozen Brouwer en Roland Holst voor vier Oudtestamentische figuren: bovenaan de priester Aäron en de koning David, daaronder de wetgever Mozes en de profeet Elia. Ze zijn te herkennen aan hun attributen, zoals bijvoorbeeld Mozes aan de Wetstafels. Ondanks de gevarieerde samenstelling zou het raam bekend worden als het Profetenraam.

Wiskundig gegeven

Volgens Roland Holst bepaalden hexagrammen de verhoudingen van de transeptwand en het raam (en, bij nader inzien, van de hele Dom!). Hij baseerde er de indeling van de 168 vensterdelen op. Het abstracte loodweefsel om de hoofdfiguren heen noemde hij een 'melodische vorm op basis van een wiskundig gegeven'. Roland Holst hield ook rekening met praktische eisen, zoals het doorlaten van zoveel mogelijk licht. Dit paste bij zijn uitgangspunt dat monumentale kunst dienstbaar moet zijn. Tijdens de laatste fase van het ontwerp reisde Roland Holst nog naar Frankrijk, zo blijkt uit een briefkaartje: 'Ik denk nog een paar dagen naar Chartres te gaan, om over sommige dingen raad te vragen bij de mensen van 700 jaar geleden.'

Het resultaat week flink af van het Evangelistenraam: een strengere stijl, minder felle kleuren en een moeilijker leesbare voorstelling. De toen nog jonge architect en latere Dom-kenner Th. Haakma Wagenaar verklaarde het verschil als volgt: 'De opdracht voor het Oud-Testamentische raam kwam in een tijd, waarin schier alle vroegere beloften onbewaarheid waren gebleven [...] De aangeboorde bronnen, waaruit een toch niet te miskennen hartstochtelijke vormtaal als die der "Amsterdamsche School" opwelde, bleken reeds lang verdroogd.' Volgens hem was het Evangelistenraam inmiddels wat gedateerd, maar was het nieuwe raam een voorteken van een opbloei van kerkelijke kunst, die de Goudse glazen overtrof en de Nachtwacht evenaarde! In juni 1936 vond de overdracht plaats van het raam in het Noordertransept. Onder de gasten was de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. 'Waarde Roland Holst, om u kringelen zich in dit uur als vanzelf ons aller gedachten,' zei commissievoorzitter Bierens de Haan in zijn toespraak. Hij zag de ontwerper, in een ver doorgevoerde versie van gemeenschapskunst, zelf als een soort profeet: 'De kunstenaar is onze woordvoerder, die [...] naar zijn individuen aard [...] onze gedachten verbeeldt. Hij is onze woordvoerder, wij zijn zijn volk, dat hem heeft voortgebracht [...]'

Bij dezelfde gelegenheid werden ook drie kleinere ramen boven het koor onthuld. Ook deze waren van de hand van Roland Holst en Bogtman. Abstracte motieven dienen daarop als achtergrond voor het kruis en het Alpha- en Omega-teken. Het was de bedoeling twee andere koorvensters later nog in te vullen, net als een raam bij de ingang, maar daar kwam de kunstenaar niet meer aan toe.

Cultuurschat

Op 31 december 1938 overleed Richard Roland Holst. De kranten herdachten hem als een van 's lands grootste en veelzijdigste kunstenaars en de belangrijkste voorvechter van monumentale kunst. Het *Utrechts Nieuwsblad* schreef: 'Utrecht kan zich beroemen twee grootsche monumenten te bezitten uit twee geheel verschillende levensperiodes van een groot kunstenaar. En daarmee heeft onze stad een cultuurschat, dien hij innig en vol liefde zal bewaren.' Men doelde op de beide Domramen en daarmee bleef het kleinere raam in het postkantoor onvermeld. Toch zullen de meeste Utrechters vaker in het postkantoor zijn geweest dan in de Domkerk.

Profetenraam in de Domkerk.

© RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED AMERSFOORT

Bronnen

- Het Utrechts Archief, Archief Nederlandse hervormde gemeente Utrecht, inv.nr. 747, 3.2.2.2.4.2. De Roland Holstramen (gedeponeerd archief van de Nationale Commissie tot stichting van gebrandschilderde ramen in den Dom).
- Bierens de Haan, P., *Rede ter overdracht aan H.H. kerkvoogden van het Noorder transept-raam en de drie hoge centrale choorramen van den Dom te Utrecht gebrandschilderd door Prof. R.N. Roland Holst* (Utrecht 1936).
- Broeyer, F.G.M., 'A.M. Brouwer, R.N. Roland Holst en de Utrechtse Domramen', *Kerk en theologie* 38 (1987) nr.4.
- Hoogveld, Carine, *Glas in lood in Nederland, 1817-1968* ('s-Gravenhage 1989).
- Roland Holst, R.N., *Toelichting bij het glasraam voor het Noorder dwarsschip van de Domkerk te Utrecht* (Utrecht 1936).
- Haakma Wagenaar, Th., 'Het nieuwe glas van Prof. R.N. Roland Holst in den Dom te Utrecht', *Bouwkundig Weekblad Architectura* nr. 25 (20 juni 1936).
- Rijksmuseum, Legaat van de heer R. Roland Holst, inv.nrs. RP-T-1979-200 t/m 237
- Utrechtsch Nieuwsblad* 12-01-1924 p.3, 22-03-1924 p.2, 09-04-1924 p.2, 18-07-1924 p.3, 23-10-1924 p.3, 09-05-1933 p.10, 27-03-1925 p.3, 17-03-1926 p.7, 09-12-1926 p.2, 03-09-1929 p.3, 25-11-1931 p.2, 27-11-1931 p.2 en 02-01-1939 p.9.

Gezicht op de IJsselpoort van IJsselstein. Reizigers uit Utrecht kwamen bij deze poort aan. Niet ver van deze poort, in de nabijheid van de Nicolaaskerk die op de achtergrond zichtbaar is, speelde de tuinterreur zich af.

□ TEKENING VAN A. CLATERBOS, 1799 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Strijd op het secreteet

Facties in IJsselstein in het midden van de 18e eeuw

In september 1756 vond er in het nachtelijk duister in de achtertuin van de IJsselsteinse schout Pieter van der Meulen bijna een moord plaats. Meer door geluk dan wijsheid bleef het bij een paar flinke klappen en vielen er geen doden. Deze escapade was een dieptepunt in een jarenlange vete, die het stadsbestuur van het IJsselstadje sterk verdeelde en het openbare leven in een verlamme greep hield. Hoe kon het zover komen en wat waren de gevolgen?

Het begon allemaal toen Marie Louise van Hessen-Kassel rond 1730 barones van IJsselstein werd. Deze baronie, die direct door de stadhouders werd bestuurd en niet onder de autoriteit van de Staten van Holland of Utrecht viel, bestond uit drie onderdelen: IJsselstein zelf, Benschop en Noord-Polsbroek. De vroegtijdige dood van Johan Willem Friso had een machtsvacuüm gecreëerd en daar waren de Hollandse Staten snel in gesprongen. Ze namen het bestuur van de baronie over en stelden een eigen bestuurder, een drost, aan. Deze, de Amsterdamse koopman Jan Sautijn, had een niet al te frisse reputatie en onder zijn bewind werden mensen op belangrijke posten benoemd die de

benodigde vaardigheden misten of met Sautijn samenzweerden om de inkomsten uit de baronie in eigen zak te laten glijden.

Een van de eerste zaken die Marie Louise dan ook aanpakte nadat ze Sautijn zijn congé had gegeven, was de bezem halen door deze bestuurlijke chaos. Ze stelde de uit Kassel afkomstige Johan Vultejus (1686-1750) aan als drost, een door de wol geleverde bestuurder, die voor haar en haar familie verschillende gevoelige zaken tot een goed einde had gebracht. Hij ontsloeg de zittende rentmeester en de stadssecretaris, stelde een nieuw bestuursreglement op, fatsoeneerde de financiën en reorganiseerde de rechtspraak. Van een plaats met een wat twijfelachtige reputatie werd de baronie een aantrekkelijk oord voor rijke burgers uit de grote steden in het westen, die hier kwamen rentenieren. Dat stimuleerde de economie en gaf het stadsbestuur weer armslag om vervallen woningen te renoveren, de straten en rioleringen te moderniseren en aangename wandelallees rond de stad aan te leggen.

Een nieuwe drost

Het werk van Vultejus was niet gemakkelijk. Marie Louise verbleef regelmatig in Den Haag, Leeuwarden of op een van haar buitens, zoals 't Loo, Soestdijk of Oranjewoud. Hij diende daar regelmatig verslag uit te brengen over het reilen en zeilen in 'haar' baronie. Bovendien werd hij af en toe ingezet bij delicate kwesties. Wel zo praktisch om in IJsselstein een plaatsvervanger aan te stellen.

Zijn oog viel op Jan Graves, de jongere zoon van de schout van Benshop. Graves bleek een energieke jongeling, die Vultejus veel werk uit handen nam. Zoveel werk zelfs, dat hij daarbij regelmatig op het terrein van de andere bestuurders kwam. Die waren minder te spreken over de werklust van Graves en beschouwden hem eerder als een bemoeial. Vultejus' aanwezigheid werkte kalmerend, maar toen deze steunpilaar in 1750 vrij plotseling overleed, kwamen de ergernissen aan de oppervlakte.

De wat aarzelende Marie Louise had een aantal van haar vertrouwelingen min of meer de drostfunctie van IJsselstein toegezegd. Nu Vultejus was overleden, werd ze door deze heren benaderd met het verzoek haar eerdere belofte gestand te doen. Ze wilde echter niemand voor het hoofd stoten en zocht haar toevlucht in uitstel. Er kwam jarenlang geen opvolger. Dat gaf Graves de hoop dat hij zelf de nieuwe drost zou kunnen worden. Hij voerde tenslotte nu al het werk van Vultejus uit en trok zelfs steeds meer autoriteit en taken naar zich toe, zoals die van de rentmeester en de schout (een ambtenaar belast met bestuurlijke en juridische taken). Graves, een imposante figuur die weinig tegenspraak dulde, ontpopte zich als potentiaat. Hij zag er geen been in om tegenstanders ook fysiek te bedreigen en soms vielen er rake klappen. Marie Louise was ver weg.

Botsingen met de schout

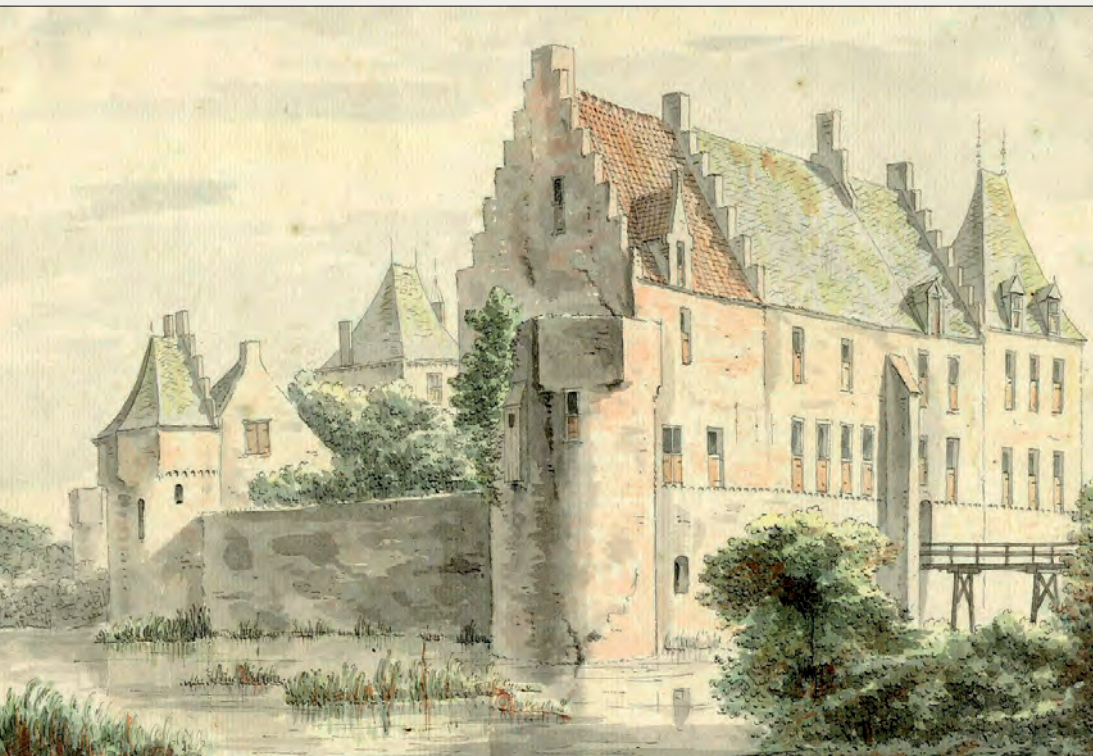
Schout Rijnhard van der Meulen verzette zich tegen de usurpatie van

Drost Joachim Ferdinand de Beaufort (1719-1807) volgde al snel zijn vader Pieter op als drost van IJsselstein. In die functie erfde hij ook de 'kwestie Graves'. Na de zaak enige tijd te hebben aangezien, was het Joachim die de commissie instelde, van wie het rapport leidde tot de val van de ooit zo machtige vicedrost.

□ ONBEKENDE KUNSTENAAR, RKD DEN HAAG

zijn taken door Graves, maar hij was op leeftijd en ging gebukt onder een zwakke gezondheid. Na een paar onaangename conflicten met Graves gaf hij de pijp aan Maarten. Hij kreeg het nog wel voor elkaar dat zijn jongste zoon Pieter, die in Utrecht rechten had gestudeerd en al een aantal jaren taken van hem had overgenomen, als opvolger werd aangesteld. Pieter was fysiek geen imposante figuur: hij liep mank na een ongeluk bij het paardrijden. Toch werd hij de luis in de pels van de vicedrost. Toen hij bijvoorbeeld ontdekte dat Graves regelmatig de schepenbank voor overleg en juridische zaken bij elkaar riep zonder hem, als officiële voorzitter, daarbij uit te nodigen, liet hij dat niet over zijn kant gaan. Hij klaagde een aantal malen bij Graves en toen dat niet hielp, richtte hij zich direct tot Marie Louise. Bovendien was hij slim genoeg om onder de zittende regenten aanhangers te rekruteren, zodat hij niet alleen stond in de strijd tegen Jan Graves. Ook lobbyde hij bij de Domeinraad, een

Het kasteel van IJsselstein dat in de 16e eeuw, net als de baronie, in handen gekomen was van Willem van Oranje. Hier verbleef Marie Louise als ze haar baronie bezocht. Het middeleeuwse kasteel was in de 15e eeuw uitgebreid met een luxe woonvleugel, aan de rechterzijde zichtbaar. In de 18e eeuw werd het kasteel nauwelijks gebruikt. Toen Joachim als drost het kasteel als ambtswoning kreeg toegewezen, bleken slechts twee ruimten bewoonbaar en slechts één te verwarmen. De toren geheel rechts diende als gevangenis. Die plek was het decor voor enkele spectaculaire ontsnappingen, die schout Pieter van der Meulen behoorlijke reputatieschade zullen hebben gebracht.

□ TEKENING A. DE HAAN UIT 1727 | HET UTRECHTS ARCHIEF, ATLAS COENEN VAN 'S GRAVENSLOOT

lichaam van enkele hoogwaardigheidsbekleders die namens de Nassau's hun wijd verspreide bezittingen beheerden. Ook IJsselstein viel daaronder. Graves ervoer steeds meer tegenwerking van de volhardende Van der Meulen. Toen Graves bijvoorbeeld de weduwe van regent Johan Franco Beyen voor het gerecht daagde, in de overtuiging dat de oude, wat verwarde vrouw geen partij voor hem was, wierp Van der Meulen zich op als haar kampioen en verloor Graves uiteindelijk de zaak. Graves zon op wraak.

Tuinterreur

Graves moest een tweede zware teleurstelling verwerken. Marie Louise had na jaren eindelijk de stoute schoenen aantrokken en het drostambt vergeven. De nieuwe drost, Pieter de Beaufort, hield Graves weliswaar aan als substituit, maar diens droom was vervlogen. Dat wrong bij de vicedrost, die gezegend was met een groot ego en zeer overtuigd was van zijn eigenwaarde.

Het is waarschijnlijk niet toevallig dat juist in deze tijd het huishouden van schout Pieter van der Meulen werd blootgesteld aan nachtelijke terreur. Iedere keer wanneer Pieter 's avonds naar een vergadering of bijeenkomst werd geroepen of in het kader van zijn functie buitenshuis was, werden zijn oude moeder, zijn zusters en de dienstboden opgeschrikt door dreigende geluiden. Er werd met messen en sabels over de muren en de stoep voor het huis geschraapt, op de ramen en deuren gebonsd en er werden stenen op het dak gegooid. Schaduwen bewogen zich in de tuin achter het huis. De onverlaten werden steeds brutaler en soms begon het gedonder al in de vroege avond. Pieter klaagde bij het stadsbestuur dat zijn huisgezin werd geterroriseerd. Zijn klachten werden gebagatelliseerd. Vicedrost Graves stak geen vinger uit tegen de overlast en er waren zelfs schepenen die impliceerden dat Van der Meulen het hele verhaal uit zijn duim zoog.

Pieter beloofde toen een premie van f50,- voor informatie die tot aanhouding van de daders zou leiden. Er volgde geen reactie. Blijkbaar hadden de daders een machtige beschermer. Pieter vroeg Marie Louise toestemming om in zijn tuin voetangels (metalen kraaietoppen) en klemmen te plaatsen in de hoop daarmee iemand te pakken te krijgen. Sommige regenten verzetten zich tegen deze maatregel en dreigden de schout met een proces wegens letsel, mocht iemand hierdoor gewond raken. Pieter was buiten zichzelf van woede: nu werd hij als de crimineel neergezet.

Gevechten rond een privaat

Hij besloot tot een list. Joseph Saintvenant, die Pieter wel vaker voor klusjes inhuurde, kreeg opdracht 's nachts met een geladen snaphaan (vuursteenmusket, een soort geweer) op het achtererf te patrouilleren, in de hoop iemand in de kraag te vatten. Zijn inzet ging helaas als een lopend vuurtje rond en Saintvenant wachtte tevergeefs.

In het diepste geheim maakten Pieter en Joseph een nieuwe afspraak. De knecht zou zich op het secreteet verstoppen. Het plan bleef zo geheim, dat zelfs de dienstmeisjes van de schout hiervan niet op de hoogte waren. Toen een van hen 's nachts naar het privaat moest, schrok ze zich een hoedje toen ze in het pikkedonker een zware ademhaling in het privaat hoorde. Gillend rende ze het huis in. De moeder van Pieter schakelde de buurman in, een gewezen majoor d'Everdinge van de Nijpoort. Gewapend met een geweer

sloop deze de tuin van de schout in. Hij porde wat met zijn snaphaan in het privaat, wat Joseph, die waarschijnlijk in slaap was gesukkeld, de stuipen op het lijf joeg. Die vuurde in verwarring zijn geweer af. De kogel verdween in de nacht zonder iemand te raken. De majoor probeerde terug te schieten en er was beslist een dode gevallen, als zijn geweer niet geweigerd had. Joseph probeerde te ontsnappen. In de gang van het huis, waar geen licht brandde, vielen rake klappen, totdat het tot de heren doordrong met wie ze te maken hadden. Op de herrie waren ook diverse burens afgekomen, onder wie een luitenant Dilthey, die met een sabel zwaaide. Het liep allemaal met een sisser af, maar Pieters list had zich bijna tegen hem gekeerd.

Een slepend conflict

Graves mobiliseerde zijn aanhang in het stadsbestuur en poogde de schout aan de schandpaal te nagen. Met zijn ingebeelde angsten over kerels op het achtererf had hij de onverantwoorde actie ondernomen een gewapende knecht in het secrete te verstoppen, wat bijna tot doodslag had geleid. Pieter richtte zich tot Marie Louise. Met vele getuigenverslagen en een uitgebreid verhaal van wat er gebeurd was, probeerde hij erger te voorkomen. Marie Louise trad krachtig op. De positie van de door haar aangestelde schout wenste ze niet niet verder ondermijnd te zien. Ze ging vierkant achter Van der Meulen staan en verhoogde uit eigen beurs de premie voor het aanbrengen van de onverlaten. Ze dreigde dat bij

Het Stadhuis en de Markt in IJsselstein, ets uit 1749. De bouw van dit stadhuis werd door Willem van Oranje geïnitieerd om de zelfstandigheid van de baronie IJsselstein te benadrukken. Hier vonden de vele confrontaties tussen Graves en Van der Meulen plaats. Door de factiestrijd bleek het IJsselsteinse stadsbestuur jarenlang onmachtig om belangrijke beslissingen te nemen. De beide partijen hielden elkaar net in evenwicht en stemden principieel elkaars voorstellen af.

□ ETS JAN CASPER PHILIPS NAAR EEN TEKENING VAN JAN DE BEIJER | COLLECTIE RIJKSMUSEUM

een veroordeling zware lijfstraffen zouden worden toegepast. Dit joeg de daders blijkbaar genoeg schrik aan. Na drie jaar kwam er een einde aan deze terreur.

De passieve rol die Graves in dit geheel speelde, doet vermoeden dat hij het meesterbrein was achter deze actie tegen zijn gehate tegenstander. Daarmee was de kous echter niet af. Niet alleen binnen het stadsbestuur, maar ook binnen de kerkenraad stonden de facties Graves en Van der Meulen elkaar naar het leven. Het duurde tot 1763 voordat Graves viel, karakteristiek door zijn eigen hoogmoed. Hij dacht boven de wet te staan, maar toen de nieuwe drost merkte dat Graves veel inkomsten in eigen zak stak, was dat aanleiding tot een diepgavend onderzoek. Voorzitter van de

onderzoekscommissie werd Pieter van der Meulen en hij vond - niet verrassend - vele gevallen van fraude en crimineel handelen. Graves werd afgezet en verhuisde naar Amsterdam. Decennialang poogde hij langs juridische weg eerherstel te krijgen. Hij schakelde in 1786 zelfs de Patriotten in om zijn hele lijdensweg weer op te rakelen en zich te presenteren als een hardwerkende ambtenaar, die door een kongsi van onbetrouwbare lakeien van Willem V onderuit was gehaald. Het mocht niet baten. Graves moet enkele jaren later zijn overleden. Zijn zoons emigreerden naar de Verenigde Staten, waar ze een succesvol bestaan opbouwden. Pieter van der Meulen werd na de Franse inval van 1795 afgezet en bracht zijn laatste jaren als een verbitterd man door.

Bronnen

Het Utrechts Archief, Familiearchief De Beaufort, inv. nr. 1559, 1601.

Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard, Stadsbestuur IJsselstein 1295-1811, inv. nr. 698, 706.

F. Vogelzang, *Van boevenoord tot belastingparadijs. Het leven in IJsselstein in de achttiende eeuw* (IJsselstein 2010).

Meertens (rechts met fiets) in Utrecht in 1929.

□ ZB| PLANBUREAU EN BIBLIOTHEEK VAN ZEELAND / BEELDBANK ZEELAND

Pieter Jacobus Meertens is geboren (1899) en opgegroeid in Middelburg. Vanaf 1931 woonde hij in Amsterdam en na een hersenbloeding nog tien jaar, tot aan zijn dood in 1985, in een verpleeghuis in Amstelveen. Tussen Middelburg en Amsterdam heeft hij met enkele korte onderbrekingen twaalf jaar in Utrecht gewoond: daar heeft hij gestudeerd en na een mislukte carrière in het onderwijs vier jaar aan de universiteitsbibliotheek gewerkt. In Utrecht ligt hij ook begraven, op de begraafplaats Soestbergen.

Rijke jaren

Lang na zijn verhuizing naar Amsterdam wandelde Meertens een keer met een oude studievriend in de zomerse avondschemer langs de Utrechtse grachten. Hij voelde zich weer de jonge letterenstudent, die kort na de Eerste Wereldoorlog voor het eerst door Utrecht had gelopen. Toen was 'het bloed sneller door mijn aderen gaan stromen'; in Utrecht 'ben ik een ander, een nieuw mens geworden, daar ben ik herboren', zo blikte hij terug op zijn studiejaren (1919-1924). Niet alleen zijn studie heeft hem gevormd. In 'die prachtige, luide, rijke, na-oorlogse jaren' waren het vooral de talrijke politieke en religieuze bijeenkomsten die hij in de Domstad bijwoonde, waardoor hij - naar eigen zeggen - van een blinde een ziende was geworden. Met zijn verhuizing naar de universiteitsstad stad begon zijn bevrijding. Meertens hield tijdens zijn studie lijsten bij van wetenschappelijke lezingen, politieke en religieuze voordrachten en bijeenkomsten die hij bijwoonde en van theatervoorstellingen en concerten die hij bezocht. Na het betrekkelijk dorre Zeeuwse culturele en politieke leven, en het einde van de oorlog, bood Utrecht als universiteitsstad en door haar centrale ligging een onge-

‘Daar ben ik herboren’

De Utrechtse jaren van P.J. Meertens (1919-1931)

P.J. Meertens kennen we nu vooral als Meneer Beerta uit Han Voskuils zevendelige romancyclus Het Bureau. Meertens studeerde in Utrecht en bleef er nog een jaar of zeven wonen. Hij werd er 'een ander, een nieuw mens'.

kende rijkdom. De nieuwbakken student hoorde in zijn eerste jaar in Utrecht dichteres Henriette Roland Holst, de antimilitaristische en anarcho-syndicalistische juriste Clara Wichman, communist Willem van Ravesteijn, christen-socialistische dominee Bart de Ligt en vele andere links-radicalen op bijeenkomsten van de Communistische Partij Holland, de Bond van Revolutionaire Socialistische Intellectueelen, de Revolutionaire Socialistische Vrouwenbond, de Bond van Christen Socialisten, het Religieus Socialistisch Verbond, de Internationale Anti-Militaristische Vereniging en organisaties met exotischer benamingen als de Bond voor Driedledige Indeling van het Sociale Organisme. Binnen enkele weken na aankomst in Utrecht vierde hij op een SDAP-bijeenkomst de invoering van het vrouwenkiesrecht met Kamerlid Suze Groeneweg en in december 1919 woonde hij een grote nationale herdenkingsbijeenkomst bij voor Domela Nieuwenhuis. Nederlandse en buitenlandse wetenschappelijke en andere kopstukken vonden in die jaren de jonge student onder hun gehoor, van zijn latere 'baas', de taalkundige Jac. van Ginneken, tot de socioloog Franz Oppenheimer, de pedagoog Maria Montessori en dokter Albert Schweizer.

Utrecht en de maat aller dingen

Alle rijkdom en zijn wedergeboorte ten spijt, Meertens heeft met Utrecht nooit de affectieve band opgebouwd die hij met zijn geboortestad heeft gehad. Die bleef voor hem - Zeeuw in de verstrooiing - de maat aller dingen, al beweerde hij altijd dat zijn jeugd in dat kleine roddelgat een hel was geweest.

Het Utrechtse stadsschoon (evenals het Amsterdamse) lijkt volledig aan Meertens

De familie Meertens in Middelburg, 1923; tweede van rechts Piet Meertens met naast hem zijn moeder A.J. Meertens-Mak en zijn broer Cornelis. Vierde van rechts is zijn vader Karel Meertens.

□ ZB| PLANBUREAU EN BIBLIOTHEEK VAN ZEELAND / BEELDBANK ZEELAND

voorbij te zijn gegaan, terwijl hij er nooit genoeg van kreeg dat van Middelburg te bezingen. Over eeuwenoude panden waarin hij zijn Zeeuwse jeugd heeft doorgebracht, heeft hij tientallen pagina's geschreven. Over Alexander Numankade 65-65bis (aanvankelijk Bleijenburgkade) in de toen nog betrekkelijk nieuwe Zeeheldenbuurt, waarin hij in zijn Utrechtse jaren woonde, komen we niets aan de weet. De verandering van straatnaam in 1921 inspireerde hem wel tot een ingezonden brief in het *Utrechtsch Dagblad*. Numan was een veterinaire, die volgens hem ook in een nieuwbouwwijk geëerd had kunnen worden. Toekomstige geslachten zouden nu naar believen straatnamen kunnen wijzigen, aldus het latere lid van ontelbare straatnaamcommissies.¹

Aan waardering voor de natuur in de omgeving heeft het Meertens in zijn Utrechtse jaren niet ontbroken, maar anders dan Walcheren was ze nooit aanleiding tot nostalgische terugblik. Minstens een derde van Meertens' 2.000 publicaties gaat over Zeeland; hij heeft slechts een handvol bijdragen aan folklore en dialecten van de stad en provincie Utrecht gewijd.

Een nieuw Jeruzalem

Utrecht maakte op Meertens een protestante indruk. Tot en met de bezetting was

de benoeming van een katholieke hoogleraar aan de Utrechtse universiteit uitzonderlijk. De theologische faculteit was in zijn tijd een baken van protestante rechtzinnigheid. Hoewel belijdend lidmaat van de Hervormde Kerk - afkomstig uit een niet-kerkelijk milieu - is orthodoxie nooit aan hem besteed. Al vanaf zijn puberteit was hij 'de kleine religies' toegedaan met hun 'honderd en een profeten' (Jan Romein), beschouwde hij zichzelf als christen-socialist, en hij werd voor zijn zestiende in navolging van Tolstoj om religieuze reden vegetariër.²

Zijn ware spirituele thuis vond Meertens aan het einde van zijn studiejaren bij de Quakergemeenschap, de Broederschap in Christus in Bilthoven, van Kees Boeke. Bijna elk weekend toog hij daarheen om de gebed- en zangdiensten bij te wonen. Hij onderging er zijn 'bekering' en hij zou er zijn levenspad hebben leren kennen. Meerdere keren per week woonde hij van 1923 tot en met 1925 in Utrecht preken, sprekebeurten en debatavonden van en met Kees Boeke bij over religieuze en politieke onderwerpen, die de stad in die tijd deden zinderen.³ Hij nam deel aan cursussen over het quakerisme, en vooral over antimilitarisme dat hem zijn levenlang heeft beroerd. Jaren nadat de Broederschap onder eigen radica-

De familie Meertens bezat zowel het boven- als het benedenhuis van Alexander Numankade 65-65bis (de twee rechterdeuren). De foto is uit 1957.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDARCHIEF

Professor C.G.N. de Voofs en zijn vrouw in 1918, een jaar voordat Meertens zijn studie Nederlandse Taal- en Letterkunde begon.

□ UIT HET LEVEN 1918, NR. 41 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDARCHIEF

lisme bezweken was, dacht hij aan die periode terug als een totaal gelukkig verblijf in een nieuw Jeruzalem.

Betrouwbaar en standvastig

Meertens had in zijn laatste gymnasiumjaar voor de studie Nederlands gekozen. Hij wilde bij de Utrechtse hoogleraar C.G.N. de Voofs studeren, die hij kende als auteur van de nog vaak herdrukte *Historische Schets van de Nederlandse Letterkunde*, 'het kleine boekje waar alles in staat'.⁴ Zo'n 'opsomming van feiten in een bepaald verband' gold voor hem als ultieme wetenschap.⁵ Omdat het zijn broer die tezelfdertijd wiskunde ging studeren, om het even was waar hij dat deed, en twee kinderen op kamers te begroten was, zou het hele gezin gaan verkassen. Meertens' vader die enkele jaren voordien van kruidenier commissionair in verzekeringen was geworden, kon zijn werk overal doen.

Terwijl Piet Meertens in het voorjaar van 1919 zat te blokken voor zijn eindexamen aan het gymnasium, gingen zijn ouders enkele keren naar Utrecht om een woning te zoeken. Dat was bijna te voorbarig. Meertens slaagde met de hakken over de sloot. Hij was nooit een overijverig leerling geweest en had elke overgang gewoonlijk met een eindspurtje veilig gesteld. Hef-tige stotterproblemen die hem in zijn jeugd soms het spreken vrijwel beletten, hebben hem bij zijn mondeling bovendien bijna de das om gedaan.

Anders dan op de middelbare school heeft Meertens vanaf het begin van zijn studie in Utrecht een enorme ijver aan de dag gelegd. Hij had de gewoonte tot in de avonduren collegeaantekeningen in de bibliotheek met boeken om zich heen gedetailleerd uit te werken. Al tijdens zijn stu-

die publiceerde hij wetenschappelijke bijdragen. In die jaren heeft hij zijn spraakproblemen grotendeels door wilskracht overwonnen, al behield hij altijd een *slight stutter*. Met De Voofs bouwde hij een zeer persoonlijke band op: 'Ik hield van hem en hij van mij'. Volgens de professor heeft hij zijn studie steeds van 'de ernstigste zijde' opgevat'. Hij noemde Meertens na zijn promotie een van zijn beste studenten, 'betrouwbaar' en 'standvastig'. Meertens studeerde in mei 1924 cum laude af op een scriptie over de Zeeuwse letterkunde van de 16e en 17e eeuw, zijn latere dissertatiedonderwerp.

Levenslange vriendschappen

Toen Meertens in Utrecht arriveerde was hij een lange magere lat, bijna kinderlijk bleu, gehandicapt door zijn spraakgebrek, eenzaam vanwege homoseksuele gevoelens die hij nog nauwelijks begreep.⁶ De eerste twee jaar in Utrecht had hij voornamelijk persoonlijke omgang met mensen die hij nog uit Zeeland kende. Als middenstandszoon tussen de kinderen van de lokale *haute volée* had hij zich op het gymnasium vaak weinig op zijn gemak gevoeld en aan de universiteit is dat in het begin niet anders zijn geweest. Op aanraden van een Middelburgse ouderejaars is hij in 1919 zogenaamd 'studielid' geworden van het Utrechtsch Studenten Corps. Dat verschaftte hem toegang tot vrijwel alle wetenschappelijke lezingen aan de universiteit, maar bespaarde hem de studentenjoel waar hij volstrekt niet tegen opgewassen zou zijn geweest.

Meertens heeft tijdens zijn studie niettemin zelfvertrouwen opgedaan en hij raakte zijn bleuheid kwijt, toen hij ontdekte dingen te kunnen die anderen niet konden, zo

Meertens op zijn studeerkamer in Utrecht.

□ MEERTENSCOLLECTIE ZEEUWSE BIBLIOTHEEK

memoreerde een spreker bij viering van zijn 75e verjaardag. Hij verplichtte De Vooy en het nageslacht aan zich door na zijn kandidaats voorzitter en bibliothecaris van een vereniging te worden ter bevordering van de oprichting van een apart instituut voor de studie van de Nederlandse taal- en letterkunde aan Utrechtse universiteit.⁷ Daar is het latere Instituut De Vooy uit voortgekomen. In de zomer van 1923 richtte Meertens persoonlijk een studiezaal in en hij stelde uit universitaire collecties een bibliotheek samen, compleet met catalogus.

Meertens sloot na zijn eerste studiejaren levenslange vriendschappen met medestudenten. Door Henk van Tricht - die later de brieven van Frederik van Eeden bezorgde en biograaf werd van Couperus - had hij zich aanvankelijk geïntimideerd gevoeld. Van

Tricht was van gegoede afkomst, zelfverzekerd en liet blijken dat hij zich de meerdere voelde van 'burgerjongens' als Meertens. Hij

Grote drukte tijdens de '2e Bilthovensche hagepreek' van Kees Boeke op het terrein van het Boschhuis in Bilthoven, ca. 1919. Boeke staat links onder het bord.

□ UIT HOOGHIEMSTRA, 'DE GEEST'

Joeseef Bijl (rechts) met een mede-leerling in een toneelstuk

□ COLLECTIE C.H.J. DE GEUS

sprak 'geaffecteerd' maar 'die bekaktheid hoop ik tenslotte wel kwijt te zijn geraakt', schreef hij Meertens ruim een halve eeuw na hun kennismaking. Tegen het einde van hun leven lieten ze weten hoe blij ze waren elkaar gekend te hebben. Aan Dolf van Dam, hispanist die nog voor zijn promotie, op zijn 27e, de eerste Nederlandse hoogleraar Spaans werd, had Meertens in het begin een uitgesproken hekel, maar ze raakten intens bevriend. Met vele andere studievrienden, onder wie de naoorlogse minister van onderwijs Theo Rutte, werden Van Tricht en Van Dam kind aan huis op de

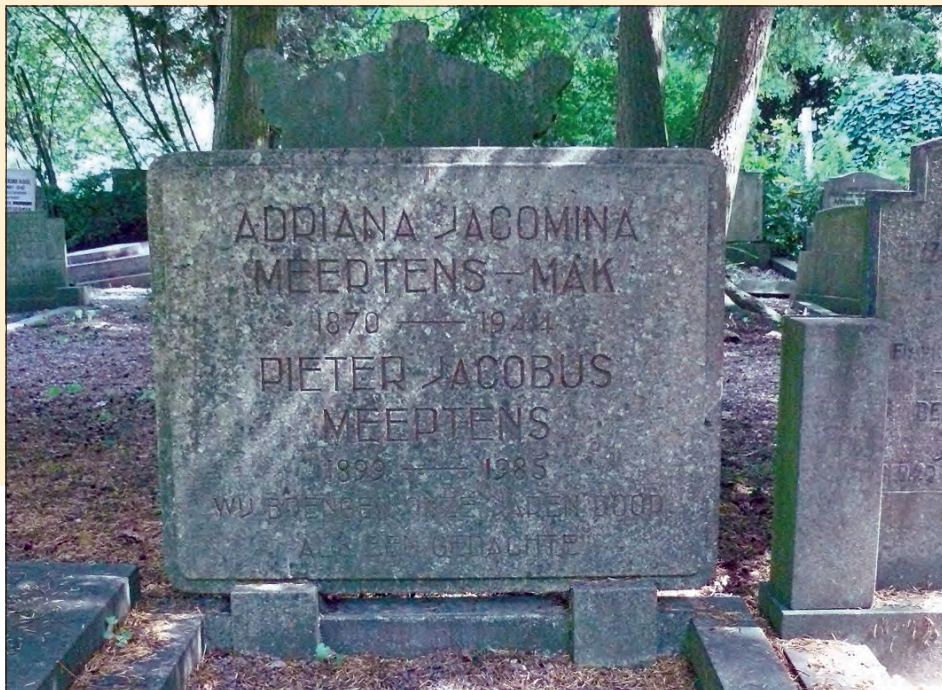
Numankade. Dolf was in 1944 naast Meertens zelf de enige spreker aan de groeve van diens moeder.

Moeizame carrièrestart

Studievrienden vonden na hun afstuderen banen en werkten daarnaast voorspoedig aan een proefschrift, zoals Van Dam en Van Tricht, en ook zijn vriend en jaargenoot Jacob Haantjes, die in 1925 lector werd in Londen onder de befaamde historicus Geyl. Meertens' carrière had echter na zijn vlot verlopen studie geen voorspoedige start. Ordeproblemen op het Stedelijk Gymna-

sium in Doetinchem kostten hem in 1926 de verlenging van een tijdelijke aanstelling. Het veroorzaakte een langdurige crisis. Het werk aan zijn proefschrift lag meer dan een jaar stil en in zijn dagboek tekende hij in die tijd voornamelijk weklachten op. Wel hield hij aan de zes maanden in Doetinchem levenslange vriendschappen over met enkele leerlingen die in Utrecht gingen studeren.⁸ Een van hen was de half Egyptische Joeseef Bijl, jarenlang zijn grote onbeantwoorde liefde, een levenslange vriend. Vaak ontmoetten ze elkaar in die jaren meerdere keren per dag, wandelden en fietsten veelvuldig, of Joeseef rustte als exotische schoonheid langouereus op Meertens' sofa. In 1931 verhuisden ze samen naar Amsterdam en woonden enkele jaren samen (in gescheiden kamers).

Meertens kon kort na zijn leraarsdebaacle als volontair tegen een kleine vergoeding op de handschriftenkamer van de universiteitsbibliotheek aan de slag. Uiteindelijk kreeg hij daar een echte baan, die hem echter weinig toekomst bood. Na een paar jaar liep een sollicitatie naar het conservatorschap van de Groningse universiteitsbibliotheek op niets uit. Toch omschreef hij later zijn jaren op de bibliotheek als een gelukkige en beslissende periode in zijn leven. Volgens zijn vriend Haantjes hoorde hij er meer thuis dan in het onderwijs. Hij heeft er zijn toch al aanzienlijke bibliografische vaardigheden verfijnd, die hem tot een onderzoeker maakte die geen tegel onopgelicht liet. De Utrechtse bibliotheek was bij uitstek een ontmoetingsplek voor intellectuelen uit het hele land en hij heeft er tal van voorraanstaande geleerden leren kennen. 'Namen werden daar [voor hem] begrippe[n]'. Hij heeft er een netwerk opgebouwd dat hem later ook bij zijn werk in het volkseigen goed van

Graf van Meertens op begraafplaats Soestbergen. Hij deelt het graf met zijn moeder Adriana Meertens - Mak (1870-1944). Het grafschrift 'Wij brengen onze jaren door als een gedachte' is ontleend aan psalm 90.

□ FOTO THEO VAN DER MEER

pas is gekomen. In 1930 kwam het aanbod - via De Vooy - om secretaris te worden van de nieuw op te richten Dialectologiecommissie en -bureau van de (latere) Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen als een geschenk uit de hemel.

Meertens over Utrecht

Van Meertens's handvol publicaties over Utrecht verschenen de twee omvangrijkste pas in 1950 in een verzamelbundel *Het Hart van Nederland* onder redactie van Jaap Romijn. Het ene beschrijft weinig systematisch de ontwikkeling van het Utrechtse stadsdialect - tot de *Utrechtse 'T-diefstal'* aan toe - en de invloed die het in de loop der eeuwen van het Brabants had ondergaan, alsook de opeenvolgende wederkerige beïnvloeding van Utrechts en Hollands en de bijdrage aan het ABN. Het andere hoofdstuk lijkt op een omgevallen kaartenbakje uit *Het Bureau* over folkloristische verschijnselen in de provincie.

In de jaren dat Meertens op de bibliotheek werkte, publiceerde hij enkele artikeltjes in het *Maandblad van Oud-Utrecht*. Een in een opzicht opvallende bijdrage, 'Utrecht in het spreekwoord', verscheen in het *Jaarboekje* van 1931 van dezelfde historische vereniging. Het is grotendeels gebaseerd op een toen net verschenen werk over Nederlandse volkshumor en volksgezegden. Het lost één

raadsel op en het bevat een - gezien Meertens omzichtige omgang met eigen seksuele voorkeuren - gewaagde én originele bewering over 'hij is van Utrecht', al dan niet met bijvoeging 'van achter de Dom', soms kortweg 'Utrechtenaar'.

De auteur van het boek hield zich op de vlakte en schrijft dat de uitdrukking vanwege een achter de Dom gelegen politie-

bureau naar iemand van slechte reputatie verwijst. Meertens beweert dat hij gehoord heeft dat het een al eeuwenoude verwijzing was naar mannen die *l'amour anti-physique* waren toegedaan. Hij was ze echter bij historisch letterkundig onderzoek nooit tegengekomen en bracht ze zelf in verband met de grote sodomietenvervolgingen van 1730 die in Utrecht begonnen waren.⁹ Al in zijn studietijd had hij volgens kronieken die hij heeft bijgehouden een van de weinig bestaande artikelen (in het Duits) over de vervolgingen gelezen, dat zeker niet algemeen bekend was. Het verwijst echter helemaal niet naar de uitdrukking, zoals daar ook geen 18e-eeuwse bron voor valt aan te wijzen. Hoe gangbaar de verklaring nu ook is, ze stamt uit Meertens' koker, toen nog een Utrechtenaar.

Noten

- 1 'De herdoop der Bleijenburgkade', in *Utrechtsch Dagblad*, 12-12-1921. De brief is ondertekend door 'M.' Zeeuwse Bibliotheek Collectie Meertens 1142 E4 10.7. Voor dit artikel is gebruik gemaakt van deze collectie en van de Collectie Meertens in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.
- 2 Vergl. Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, 2e druk (Amsterdam 1976) 631-651.
- 3 Vergl. Daniela Hooghiemstra, *De geest in dit huis is liefderijk. Het leven en De Werkplaats van Kees Boeke* (Utrecht / Amsterdam / Antwerpen 2013) 91-145.
- 4 De uitspraak over 'het kleine boekje' is afkomstig van de dichter Martinus Nijhoff. Zie C.B. van Haerlingen, 'Cornelis Gerrit Nicolaas de Vooy', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, 1955-1956 (Leiden, 1956) 30.
- 5 Ernst Braches, 'Pieter Jacobus Meertens', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1987-1988 (Leiden 1989) 198.
- 6 Theo van der Meer, 'P.J. Meertens (1899-1985). Het halfrond der liefde waar elke ziel haar eigen masker draagt', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn*, 32 (2014) nr.2, 71-75.
- 7 *Vox Studiosorum* 59 (1923) 217.
- 8 Theo van der Meer, '“Verteerd te zijn van liefde”, P.J. Meertens in Doetinchem', in: *De Parelduiker* 19 (2014) nr.2, 38-51.
- 9 Het betrof het derde deel van *Nederlandsche volkshumor op stad en dorp, land en volk* (1930) van Jozef Cornelissen. Vergl. Enno Endt, *Bargoens woordenboek. Kleine woordenschat van de volkstaal* 2e dr. (Amsterdam z.j.) 150.

Utrechter in Londen

Tot half maart is in het Centraal Museum de tentoonstelling *Een Utrechter in Londen, P.C. Wonder, romantisch schilder* te zien. Het boek dat ter gelegenheid hiervan verscheen, is een uitstekende gids ter voorbereiding op of ter aanvulling van een bezoek aan die expositie. In acht artikelen maken verschillende auteurs duidelijk waarom laatbloeier en autodidact Wonder (1777-1852) ten onrechte in de vergetelheid is geraakt. Als een van de oprichters en later directeur van het tekengenootschap Kunstliefde speelde hij een belangrijke rol in het Utrechtse leven en werd hij dé portrettist van de Utrechtse elite. De kunstverzamelaar en mecenas Sir John Murray ontdekte zijn talent en nodigde hem uit naar Londen waar hij al even gevierd was. Naast artikelen over de Utrechtse en Londense jaren bevat het boek hoofdstukken over Wonders portretkunst, zijn genre- en conversatiestukken en het bijzondere doek *Patrons and Lovers of Art*. Bijdragen over Wonders oog voor de 19e-eeuwse mode en meubelen uit zijn tijd leggen een verband met collecties van het Centraal Museum. Over één aspect lezen we vrijwel niets: het privéleven van deze schilder die altijd ongetrouwd bleef.

Ellinoor Bergvelt (red.), P.C. Wonder (1777-1852). Een Utrechter in Londen. Eindhoven: Lecturis, 2015. ISBN 978 94 6226154 9. 160 blz., € 24,95.

Muzikale duizendpoot

De Utrechtse componiste, dirigente en zangpedagoge Catharina van Rennes (1858-1940) was een bijzondere vrouw, niet alleen vanwege haar muzikale talenten, maar ook vanwege de vanzelfsprekendheid waarmee ze haar plaats opeiste in de door mannen gedomineerde muziekwereld. Dat een veelzijdig artieste als Marjan Berk door haar geïntrigeerd is, wekt geen verwondering. Haar besluit om een boekje over haar idool te schrijven, heeft echter niet goed uitgekapt. Het

enige nieuwe in dit boekje zijn de zeven brieven die Van Rennes schreef aan de bas-bariton Johannes Messchaert, die ook enkele jaren haar zangleraar was. In de wat flirtige teksten leest Berk - zonder daarvoor overtuigend aanvullend bewijs aan te voeren - een onbeantwoorde liefde of geheime romance. Feiten en fictie lopen elkaar in dit babbelboek helaas vaker in de weg. Om een deugdelijke bronvermelding hebben auteur en uitgever zich niet bekommerd en de bestaande literatuur over Van Rennes lijkt nauwelijks te zijn geraadpleegd.

Marjan Berk, Madonnakindje. Over het leven van Catharina van Rennes 1858-1940. Amsterdam / Antwerpen: Uitgeverij Atlas Contact, 2015. ISBN 979 90 450 3067 8. 151 blz., € 14,99.

Populaire landgoederen

Amelisweerd en Rhijnauwen hebben vele fans. Een van hen, de sociaal geograaf Bea Groen, maakte in eigen beheer een 'boek of gids' over de landgoederen. Nadruk ligt op de geschiedenis, maar ook de flora en fauna, het beheer en de recreatie komen aan bod. Zes wandelroutes nodigen de lezer uit zelf het gebied te verkennen. De bijgevoegde losse cultuurhistorische kaart helpt om de belangrijkste (verdwenen) bezienswaardigheden uit heden en verleden te lokaliseren. Nieuwe en frequente bezoekers van Amelisweerd en Rhijnauwen kunnen uit dit boek veel leren. Alleen jammer dat de rijke inhoud niet wat aantrekkelijker gepresenteerd wordt.

Bea Groen, Wandelen en verkennen van heden en verleden. Een boek of gids voor Nieuw Amelisweerd, Oud Amelisweerd en Rhijnauwen. Utrecht: Bea Groen, 2015. ISBN 978 90 824 450 0 8. 195 blz., € 24,95.

Ook verschenen

Daan Lavies e.a., **Het Utrechtse Stads Kantoor**. Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2015. ISBN 978 905345 500 5. 120 blz., € 17,95.

Naast ontwerp, bouw, omgeving van en ervaringen met het nieuwe Utrechtse stads Kantoor in dit boek ook aandacht voor de geschiedenis van de huisvesting van het stadsbestuur en de gemeentelijke organisaties. Nadat in de 16e eeuw alle functies voor het eerst in één gebouw kwamen (aan de huidige Stadhuisbrug), volgde in de eeuwen daarna een enorme versnippering totdat in 1997 de gemeentelijke organisatie verspreid was over 56 gebouwen!

Jan H. Lodewijks (eindredactie), **Flehite. Historisch jaarboek voor Amersfoort en omstreken 2015**. Amersfoort: Stichting Flehite Publicaties, 2015. ISSN 1567-7532. 176 blz., € 18,90.

Naast jaaroverzichten monumentenzorg en archeologie bevat het, opnieuw mooi uitgegeven, Jaarboek Flehite 2015 artikelen over uiteenlopende Amersfoortse onderwerpen: laat-middeleeuwse stadsbrouwerijen, de eerste busdienst (1924), stadsdrukkers tussen 1670 en 1853, de Centsprenten van Frans Felix, lastige 17e-eeuwse paters en een hoge ambtenaar die in de eerste helft van de 14e eeuw niet het Stichtse maar het Hollandse belang diende.

Gerard Maassen, **Rejoice, rejoice, greatly! Kroniek van 75 jaar Utrechtse Oratorium Vereniging 1940-2015**. Utrecht: Utrechtse Oratorium Vereniging, 2015. 168 blz. Te bestellen voor € 20,- op rekening NL47INGB 0001 0233 00 t.n.v. penningmeester UOV o.v.v. naam, adres en 'jubileumboek'.

Gedetailleerde en mooi uitgegeven kroniek van de in september 1940 opgerichte Utrechtse Oratorium Vereniging. Veel aandacht voor de vijf dirigenten die het koor leidden, het repertoire, de uitvoeringen en reacties daarop, bestuurlijke kwesties (de bestuursnotulen zijn de belangrijkste bron), het christelijk karakter van de vereniging en de financiële perikelen gedurende de eerste decennia.

Kaj van Vliet

Historicus, als rijks- en gemeentearchivaris verbonden aan Het Utrechts Archief, tevens redactielid van dit tijdschrift.

Utrecht en omgeving, met ten zuiden daarvan de Vaartsche Rijn en de aantakking op de Hollandse IJssel bij IJsselstein. Aan de oostzijde van de Vaartsche Rijn is nog net de kerk van 't Gein te zien met het klooster Nazareth.

□ DETAIL VAN EEN KAART VAN HET GEBIED TEN ZUIDEN VAN AMSTERDAM, CA. 1554. STADS-ARCHIEF AMSTERDAM, KAARTENCOLLECTIE

Liefdesdrama in klooster Nazareth in 't Gein

of de droevige historie van Petronella Scade

Het verhaal van Petronella Scade en haar omstrengde nalatenschap moeten de zusters van het klooster Nazareth in 't Gein (tegenwoordig Nieuwegein) generaties lang aan elkaar hebben doorverteld. De afloop van die geschiedenis uit de jaren 1440 had dan ook grote gevolgen voor dit klooster.

Pater Jan Aerts. Buysling, biechtvader van het klooster, tekende het mondeling overgeleverde verhaal eind 16e eeuw op in zijn kloosterkroniek. Dankzij sporen ervan in 15e-eeuwse bronnen kunnen we het beter op waarde schatten en in zijn tijd plaatsen.

De kroniek¹ dateert van 1574, twee jaar nadat de zusters uit 't Gein vanwege de *geuserieën* waren verhuisd naar Utrecht, naar het Sint-Annaklooster aan de Nieuwegracht. In die tijd gold deze zustergemeenschap als een klooster van regularissen, waar de Regel van Augustinus werd nagevolgd. Oorspronkelijk werd het klooster in 't Gein echter bevolkt door tertiariissen. Het klooster maakte deel uit van de derde orde van Franciscus, een belangrijke stroming binnen de Moderne Devotie.² Bij de stichting in 1423 telde het convent twaalf zusters. Zes van hen waren afkomstig uit een klooster in Almkerk bij Woudrichem, dat twee jaar eerder, bij de Sint-Elisabethsvloed van 1421, verloren was

De Sint-Elisabethsvloed van 1421. Op de voorgrond de stad Dordrecht, daarboven het gebied ten zuiden van de Merwede. Midden boven de kerk van Almkerk, de plaats waar veel van de zusters vandaan kwamen die tot de eerste bewoners van het klooster in 't Gein behoorden

□ FRAGMENT SCHILDERIJ CA. 1490-1495 | COLLECTIE RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

gegaan. De andere zusters kwamen uit het Mariaconvent in Amsterdam en het Utrechtse Nicolaasconvent. Het klooster stond in wat nu park Oudegein in Nieuwegein heet, op de plaats waar eind 13e eeuw het stadje Gein werd gesticht, dat in de daarop volgende eeuw echter meermalen werd verwoest.

Na een moeizame start kwam het klooster in de jaren 1430 tot bloei. Grote gangmaker was pater Herman Voscuyl, die in 1433 als eerste biecht-

vader werd aangesteld en vijf jaar later als pastoor van de belendende parochiekerk.³ Hij was een zoon van een Utrechtse burger en leefde voor zijn komst naar 't Gein als broeder in een regulierenklooster bij Zwolle. Volgens de kroniek zou hij zelfs gestuurd hebben aan de universiteit in Parijs. Een paar jaar na zijn komst telde het convent wel dertig zusters en beschikte het over een niet onaanzienlijk goederenbezit van 250 morgen (ca. 230 ha) land. De in de ogen van de pater zwakke moeder-overste werd in 1436 afgezet en opgevolgd door de 25-jarige Claertgen Gerritsdochter. Volgens de oorkonden die in het kloosterarchief bewaard zijn gebleven, moet het kort vóór 1440 een besloten convent zijn geworden. Daardoor

speelde het leven van de zusters zich voortaan volledig binnen de muren af en werd het klooster voor buitenstaanders geheel afgesloten. De kroniek vermeldt dat het jaar daarna pauselijke goedkeuring werd verkregen voor een overgang naar de regel van Augustinus en incorporatie van de parochiekerk bij het klooster, maar de omvorming tot regularissenklooster vond pas in 1459 of 1460 plaats en de incorporatie in 1480.⁴

Op de vlucht voor de pest

Het verhaal van Petronella Scade begint met de pestepidemie van 1438-1439 die in Utrecht een groot aantal slachtoffers maakte.⁵ Petronella werd voor de tweede maal weduwe en zag zich genoodzaakt om met haar twee jongste kinderen Jan en Willelme haar toevlucht te zoeken in het klooster Nazareth in het Gein. Daar was haar oudste dochter Mechteld een paar jaar eerder ingetreden. Deze kinderen kreeg zij bij haar eerste echtgenoot, Hendrik van Kleef.⁶ Volgens de kroniek nam zij haar intrek in het klooster zonder officieel toestemming te hebben gevraagd, maar 'omdat daar veel kinderen waren en omdat ze een krachtig persoon was, stond men haar toch toe daar te blijven'. Pater Herman Voscuyl zou met lieflijke woorden op haar hebben ingepraat om zich aan het klooster te verbinden en de wereld te verlaten. Zij beloofde hem voorlopig niet opnieuw in het huwelijk te zullen treden, of althans niet buiten zijn advies om. De pater op zijn beurt was bereid om haar zoon Jan, 'een simpele ziel en boven-

dien doof', onder zijn hoede te nemen en haar jongste dochter, amper 6 jaar oud, op te nemen in het klooster. Als vermogende weduwe en dochter van de Utrechtse schepen Willem Scade van Tulle, een jonkvrouwe bovendien, aarzelde zij echter om de rest van haar leven door te brengen binnen de afzondering van het klooster. De wereld bleef aan haar trekken.

Heimelijke liefde

Petronella moet al een jaar of vijf in het klooster hebben gewoond, toen zij kennis kreeg aan een charmante jongeman. Tijdens ziekte van de pater was zij naar Utrecht afgereisd en daar Jan van Buren tegen het lijf gelopen, die als knaap diende in het gevolg van een edelman.⁷ Petronella viel als een blok voor hem en zou nog geen dag later met hem in het huwelijk zijn getreden. 'Een dag of twee had ze in zijn gezelschap verkeerdt, toen pater Herman haar begon te missen en, ofschoon hij nog half ziek was, naar Utrecht reisde, waar hij haar vond in wonderlijke kledij. Hij vermaande haar zich te kleden zoals het een weduwe betaamde en, indachtig de plannen die zij met hem had gemaakt, zou terugkeren naar het Gein, wat ze ook beloofde te zullen doen.' Het is zeer twijfelachtig of dit alles zich werkelijk in zo'n kort tijdsbestek heeft voltrokken, maar dat Petronella's heimelijke liefde resulteerde in een huwelijk met deze Jan van Buren staat vast. Uit een eigentijdse bron valt op te maken dat dit in 1443 of 1444 in Utrecht werd voltrokken, en wel tegen de zin van *die paep vanden Geyn*.⁸

Volgens de kroniek was het Jan van Buren enkel te doen om het geld. Zodra hij hoorde dat Petronella naar het Gein was teruggekeerd, meldde hij zich bij het klooster om zijn vrouw op te eisen. Daar veroorzaakte hij grote overlast, tot grote ontsteltenis van de bewoners. Pater Herman dreigde Petronella met hel en verdoe-menis als zij het huwelijk niet ongedaan zou maken. Zij zou de pater om genade hebben gesmeekt en was bereid alles te doen om maar van de knaap verlost te worden. Door bemiddeling van de pater kreeg hij tenslotte een aardige som geld, op voorwaarde dat hij zich niet meer met haar of haar bezit zou bemoeien.

Een uitspraak van het Utrechtse stadsbestuur, opgetekend in het *Raads Dagelijks Boek* d.d. 21 januari 1445, maakt duidelijk dat de regeling tussen de pater en de knaap al snel aanleiding gaf tot een nieuw conflict. Pater Herman daagde Jan van Buren voor het stedelijk gerecht, omdat hij en Petronella niet aan al hun verplichtingen jegens het convent zouden hebben voldaan. Het stadsbestuur oordeelde echter anders en stelde de pater in het ongelijk.⁹ In de kroniek wordt Jan van Buren echter als de grote boosdoener afgeschilderd. 'Nadat hij het geld dat hij van Petro-

Een priester bemiddelt in een huwelijksconflict.

□ HOUTSNEDE, 2E HELFT 15E EEUW

nella had gekregen, had opgemaakt, is hij weer verschillende keren bij het convent verschenen om zijn vrouw en haar bezit op te eisen. Dan smeedt hij met de deuren en sloeg hij de ramen aan stukken.' Hoe dit ook zij, Petronella wist zich met de hele toestand geen raad en daarbij kwam nog het verdriet van het overlijden van haar zoon Jan. 'Dit bezorgde Petronella groot hartzeer en op de zondag voor de octaaf van Sint-Maarten in de winter (13 november 1445¹⁰) is ze gestorven. Ze werd begraven in de parochiekerk.' Haar overlijden luidde echter een nieuw hoofdstuk in van dit drama: want aan wie viel nu de rijke erfenis toe van Petronella?

Dreigingen en verdachtmakingen

Voor pater Herman en de zusters was het een duidelijke zaak: de goederen van Petronella vererfdn op haar beide dochters, Mechteld en Willemke. De laatste was weliswaar nog minderjarig maar was voornemens om zodra zij oud genoeg was het voorbeeld van haar oudere zus te volgen en de kloostergeloften af te leggen. Zo zouden uiteindelijk alle

Reinoud II van Brederode, heer van Vianen (1415-1473), afgebeeld als ridder van het Gulden Vlies. Miniatuur uit het statuten- en wapenboek van de orde, 1473.

□ KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

zijn dat het convent er tenslotte mee had ingestemd om voor het gerecht van de stad Utrecht tot een vergelijk te komen met Jan van Buren. Er werd een overeenkomst met hem gesloten, op voorwaarde dat die in het register van de stad zou worden ingeschreven.

Bier, tarwebrood en hutspot

De uitspraak die een einde maakte aan dit conflict is terug te vinden in het *Raads Dagelijks Boek* van de stad Utrecht.¹¹ Al op 20 september 1446 had de Raad de twee oversten van de oude en de nieuwe raad aangewezen als arbiters in het geschil. Opmerkelijk is echter dat daarbij naast priester Herman Voscuyl niet Jan van Buren maar de stad Utrecht als tweede partij wordt genoemd. Hangende het conflict liet de stad beslag leggen op alle bezittingen van het klooster in de stad en haar directe omgeving, de stads-vrijheid.

De uitspraak volgde op 17 oktober. Die bepaalde dat de bezittingen die de dochter van Hendrik van Kleef - bedoeld is hier Mechteld, zo blijkt uit de verwijzing naar haar professie - na het overlijden van haar moeder had geërfd, volledig aan het convent zouden toevallen. De Raad stelde echter wel een belangrijke voorwaarde, namelijk dat het convent alle bezittingen binnen de stad en de stads-vrijheid binnen een half jaar zou verkopen opdat deze goederen niet in de dode hand zouden geraken (als kerkelijk bezit niet meer zouden kunnen vererven). Voorts moest het convent de stad een bedrag van 470 Bourgondische schilden betalen.

goederen uit de nalatenschap van Petronella aan het klooster toevallen. Maar Jan van Buren tekende protest aan, want volgens hem konden kinderen van de kerk geen erfgenaam zijn. Als wettig echtgenoot van Petronella eiste hij, gesteund door de Utrechtse schout, haar hele nalatenschap op. 'Bij klokslag liet hij verkondigen dat hij Petronella in het openbaar had getrouwd maar dat de pater zijn vrouw had ontvoerd.' Dreigingen en verdachtmakingen over en weer hadden geen effect, te meer omdat de zusters niet wilden meewerken toen pater Herman enkele heren wilde omkopen om zijn zaak te steunen.

Intussen poogde Jan het klooster ook op andere manieren onder druk te zetten. 'Hij bracht een grote menigte op de been, die pater Herman ervan beschuldigde dat hij partij trok tegen de bisschop en steun gaf aan diens vijanden.' Zij dreigden zelfs het klooster te gronde te richten en de pater weg te jagen of gevangen te zetten. Het convent zag zich daarop genoodzaakt steun te zoeken bij invloedrijke heren en wendde zich tot Reinoud van Brederode, heer van Vianen, en zijn broer Gijsbrecht, die proost was van de Dom. Met beide heren onderhield het klooster dankzij ingetreden familieleden goede banden. Het zou op hun voorspraak geweest

Daartegenover stond dat alle andere bezittingen van het convent in en om de stad voortaan onder een gunstiger belastingregime kwamen.

Kennelijk had de stad Utrecht een eigen belang in deze zaak. Het recht van Mechteld op de goederen uit haar moeders nalatenschap, voor zover gelegen binnen de grenzen van de Stadsvrijheid, werd als zodanig niet weersproken, maar zij mocht dit recht alleen doen gelden als het klooster, waaraan ze de facto zouden toevallen, die vervolgens zou verkopen. Daarmee sluit deze uitspraak naadloos aan bij het verbod dat de Raad een half jaar eerder had uitgevaardigd, namelijk om wereldlijke goederen in en om de stad te schenken aan kloosters of zusterhuizen. Alle recente overdrachten dienden vóór 10 oktober door de betreffende instellingen weer te worden afgestoten. Voor nieuwe overdrachten aan dergelijke instellingen gold voortaan een forse boete en schepenen die hieraan hun medewerking verleenden, zouden voorgoed uit hun ambt worden gezet.¹² Reden voor dit besluit vormde het grote aantal goederen dat door schenkingen aan de vele nieuwe kloosters en zusterhuizen in de 14e en 15e eeuw in de dode hand was geraakt. In dezelfde periode had de stedelijke bevolking een forse groei doorgemaakt, wat een flinke opwaartse druk gaf op het grondbezit in en om de stad, met een toenemende weerstand tegen een verdere uitbreiding van het kerkelijk grondbezit in de stad als gevolg.

Jan van Buren had door deze uitspraak van de Raad het nakijken. Vol-

gens de kroniek kwam het klooster met hem tot een schikking waarbij hij genoeg moest nemen met een afkoopsom van 600 ons fijn zilver: slechts een zesde deel van de totale opbrengst uit de verkoop van alle goederen in de stad en de stadsvrijheid. 'Op deze wijze werden zij verlost van dit grote ongemak en resteerde er voor het convent meer dan 3000 ons zilver, zoveel dat ze talrijke goederen aankochten en dat zij die eerder scharebier dronken en roggebrood met af en toe gesmoord vlees aten, vanaf die tijd bier dronken en tarwebrood en hutspot aten, ondanks dat zij met meer dan tachtig personen waren.'

Hoe zat het tenslotte met de rechten van Petronella's andere dochter, Willemke? In de uitspraak van de Raad wordt over haar met geen woord gerept, waarschijnlijk omdat zij nog minderjarig was en haar erfdeel niet zonder meer aan het convent toeviel. Maar toen zij twee jaar later oud genoeg was om professie te doen, deed zij het klooster een tweetal schenkingen, waaruit valt af te leiden dat ook zij een aandeel in de erfenis van Petronella moet hebben gehad. In beide gevallen betrof het echter goederen die buiten het rechtsgebied van Utrecht waren gelegen, namelijk in Meerkerk en in Lopik.¹³

De prijs van de overwinning

De zusters in 't Gein hadden aan het langste eind getrokken. Lang hebben zij echter niet van hun overwinning mogen genieten. Hun strategie om invloed te winnen door dochters uit vooraanstaande families aan te

Zegel van het klooster in 't Gein, 1498. Het zegel hangt aan een oorkonde, uitgevaardigd door priorin Willemke van Kleef en haar convent.

□ ARCHIEF RIDDERLIJKE DUITSCHE ORDE, BALIE VAN UTRECHT

nemen met een te geringe materiële tegenprestatie, keerde zich nu tegen hen. Toen pater Herman meermalen weigerde nieuwe meisjes aan te nemen met als argument dat zij niet van wettige geboorte waren, joeg hij daarmee verschillende aanzienlijke heren tegen zich in het harnas. Kwade geruchten begonnen de ronde te doen over de pater. Hij moest zich komen verantwoorden bij de bisschop, maar toen de geruchten aanbleven besloot deze tot een visitatie van het klooster. De vicaris-generaal en de abt van Sint-Paulus werden benaderd om een commissie samen te stellen die het klooster aan een grondig onderzoek moest onderwerpen. Jammer genoeg is het verslag van deze visitatie, die in 1448 moet hebben plaatsgevonden, niet bewaard gebleven maar uit de kroniek blijkt dat de kritiek niet mals was. 'Op meerdere punten werden beschuldigingen geuit tegen de pater:

Het zuidoende van de Nieuwegracht. Achter de bomen aan de overzijde van de gracht gaat de gevel schuil van de kapel van het Annaklooster, gelegen op de hoek met de Eligenstraat.

□ TEKENING HERMAN SAFTLEVEN, CA. 1660 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

over zijn protserige bouwwerken, over dat hij Jan van Buren zijn vrouw had ontnomen, en dat hij de tegenstanders van de bisschop gastvrijheid zou hebben geboden, en dergelijke zaken meer, in totaal wel zestig artikelen.' Pater Herman zou er heimelijk van door zijn gegaan, waarna hij uit zijn ambt werd gezet en een nieuwe biechtvader werd benoemd.¹⁴ Ook de moeder-overste, die weigerde om pater Herman af te vallen en de beschuldigingen tegen hem te ondertekenen, moest het veld ruimen. Beter verging het Petronella's beide dochters. Mechteld vervulde vanaf 1454 tot haar dood vijf jaar later het ambt van mater, en in 1474 trad Willemke in haar voetspoor als nieuwe priorin van het klooster, een waardigheid die zij bekleedde tot een jaar voor haar dood in 1501. In deze functies drukten zij een stevig stempel op de latere ontwikkeling van het klooster en dat zal er mede toe hebben geleid dat de herinnering aan hun beider moeder later in de 15e en 16e eeuw zo levend is gebleven.

Noten

- 1 De tekst van deze kroniek heb ik recent opnieuw gepubliceerd met een hertaling van de oorspronkelijke tekst op <http://www.utrechtsekronieken.nl/kronieken/kroniek-klooster-t-gein>. De gegevens voor dit artikel zijn in principe alle aan de inhoud van de kroniek ontleend. Aanvullende bronnen worden in de noten verantwoord.
- 2 Over dit klooster verschijnt binnenkort een uitgebreide beschrijving in het *Monasticon Trajectense*, online toegankelijk via <http://www2.let.vu.nl/oz/monasticon>. Zie de inleiding op die site voor verdere informatie over de Derde Orde van Franciscus.
- 3 Voor zijn pastoorsbenoeming op 1 juli 1438: A. Matthaeus, *Fundationes et fata ecclesiarum* (Leiden 1704), 497.
- 4 Zie ook de beschrijving van het klooster in het *Monasticon Trajectense* (noot 2).
- 5 Vgl. R. Rommes, 'Op het spoor van de dood. De pest in en rond Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1991, 93-120, aldaar bijlage 1.
- 6 Behalve Mechteld, Jan en Willemke had Petronella nog een vierde kind bij Hendrik van Kleef, genaamd Connegonda. Als Jan begin 1443 overlijdt, blijkt Willem de enige nog levende erfgename, waaruit volgt dat Connegonda al eerder moet zijn overleden. De kinderen van Hendrik van Kleef en Petronella worden alle vier vermeld in een oorkonde uit 1436, overgeleverd in: HUA, archief Annaklooster, inv.nr. 1426, f. 23r.
- 7 Naar alle waarschijnlijkheid gaat het hier om dezelfde als de Johan van Bueren die eind 1440 als nieuwe burger van de stad Utrecht werd ingeschreven.
- 8 Vgl. de uitspraak in het *Raads Dagelijks Boek* van Utrecht d.d. 21 januari 1445: HUA, Stadsarchief I, inv.nr. 13-5, f. 127v.
- 9 HUA, Stadsarchief I, inv.nr. 13-5, f. 127v.
- 10 De kroniek noemt alleen de sterfdag, niet haar sterfjaar. Het jaar valt met zekerheid af te leiden uit de in dit artikel aangehaalde passages in het *Raads Dagelijks Boek*.
- 11 HUA, Stadsarchief, inv.nr. 13-6, f. 25v-26r.
- 12 S. Muller Fzn. (red.), *Middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht* ('s-Gravenhage 1885), dl. 3, 362-363, caput CCLV. Vgl. B. van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15e eeuw* (Zutphen 1987) 36.
- 13 HUA, archief Annaklooster, inv.nr. 1436 (1449 juni 17) en 1437 (1448 aug. 21).
- 14 Uit het vervolg van de kroniek blijkt dat Herman Voscuyt mogelijk nog wel is aangebleven als pastoor van 't Gein. In ieder geval werd hij na zijn overlijden in 1458 als pastoor herdacht in het memorieboek van het klooster.

Agenda

Van der Monde-lezing

Op *dinsdag 9 februari* houdt Herre Wynia, gemeentelijk archeoloog, de 31e Nicolaas van der Monde-lezing over de archeologie van vroegmiddeleeuws Utrecht tussen 400 en 856 (zie het decembernummer of de website).

De gratis toegankelijke lezing vindt plaats in de Pieterskerk. Start om 20.00 uur, kerk open om 19.30 uur. Koffie en thee verkrijgbaar in de pauze, andere dranken na afloop.

Historisch Café

Op *vrijdag 12 februari* spreekt Dick van Dijk, beiaardier en betrokken bij de Utrechtse Klokkenpel Vereniging en het Utrechts Klokkenluiders Gilde. Zijn lezing gaat over Utrechtse klokken en bekende en onbekende gedichten over klokken, klokjes en carillons.

Op *vrijdag 11 maart* is het de beurt aan Rendel de Jong, docent en onderzoeker bij de afdeling Sociale en Organisatiepsychologie van de Universiteit Utrecht. Hij spreekt over de vroeg 20e-eeuwse wandkleden in de Aula van het Academieggebouw en de manier waarop die tot stand zijn gekomen.

Op *vrijdag 8 april* spreekt Elizabeth den Hartog, docent aan de Universiteit Leiden, waar ze zich onder andere bezighoudt met beeldhouwkunst en architectuur in de Middeleeuwen. Haar voordracht handelt over de bouwsculptuur van de Utrechtse Dom, onderwerp van een onlangs verschenen door haar geschreven boek.

Het Historisch Café vindt plaats in de Smeezaal op de eerste verdieping van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40. De toegang is gratis. De lezing begint om 17.15 uur en duurt tot circa 18.00 uur. Zaal open vanaf 16.45 uur.

Lezing over binnenvaart

Op *woensdag 23 maart* houdt Ruud Filarski een lezing over de historische ontwikkeling van de Nederlandse en Utrechtse binnenvaart en de veranderende sociale omstandigheden van de schipper en zijn gezin. Hij is historicus en auteur van het boek *Tegen de stroom in. Binnenvaart en vaarwegen vanaf 1800* (uitgeverij Matrijs).

De lezing wordt gehouden in de Smeezaal van het Bartholomeus Gasthuis en begint om 19.30 uur. Zaal open vanaf 19.00 uur. Deelname kost €5,- te betalen voorafgaande aan de lezing. Aanmelden tot 18 maart 2016 bij Jaap van Laar: vanlaar123@casema.nl.

Lezing over Utrecht en de beeldenstorm

Historicus Sander Wassing spreekt op *woensdag 20 april* over Utrecht, de Beeldenstorm en Alva's Raad van Beroerten. Hij bespreekt de Utrechtse Beeldenstorm in augustus 1566 en wat daaraan voorafging. Ook gaat hij in op het onderzoek dat commissarissen namens Alva's Raad van Beroerten tussen 1567 en 1572 verrichtten naar de verantwoordelijken voor deze 'misdaden tegen de geestelijkheid'.

Praktische informatie: zie de lezing van 23 maart, aanmelden via e-mail tot 15 april.

GrafiServices Service voor communicatie

Van huis uit de specialist in gedrukte communicatie, inmiddels een organisatie die het hele communicatietraject beheerst. Sterk op het gebied van gedrukte, geprinte en digitale communicatie in combinatie met mail, fulfilment, warehousing en logistiek. Met professionals die ook interim, gedetacheerd of als consultant voor u aan de slag kunnen. We zetten de lijnen uit, adviseren, organiseren, registreren, produceren, ontzorgen. Altijd in nauwe betrokkenheid. En met maar één doel voor ogen: het realiseren van uw communicatiedoelstellingen. Pas dan zijn wij tevreden.

ra
f
g
s
e
i
s

Bezoekadres
Kanaalweg 30
3526 KM Utrecht

(030) 2 822 822
www.grafiservices.nl
info@grafiservices.nl

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 89e jaargang nr. 1 / februari 2016 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 2: 1 maart 2016

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: €3,00. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38, Readshop Oudegracht 427 en Utrecht Toerisme Domplein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Pierre Rhoen, Bettina van Santen, Kaj van Vliet **Redactieadres** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Recensie-exemplaren** s.v.p. sturen naar Alexander Numankade 15, 3572 KP Utrecht **Bijdragen** Sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** RotoSmeets GrafiServices

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter Dick de Jong **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht **Ledenadministratie** NL27 INGB 0000 575 520, Zoetermeer. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail) adres. **Contributie** €30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap €12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders €17,50 / bedrijven €50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Onmisbaar voor liefhebbers van lokale en regionale geschiedenis

Interesse in de geschiedenis van stad en provincie Utrecht?
Word dan lid van de Vereniging Oud-Utrecht. Het kost weinig en u krijgt er veel voor terug:

- zes maal per jaar het rijk geïllustreerde *Tijdschrift Oud-Utrecht*
- tweemaandelijks een *digitale Nieuwsbrief* over de historische actualiteit
- ieder jaar een diepgravend *Jaarboek*
- het hele jaar door *exclusieve excursies* waaronder de Grote Dagexcursie
- in februari de prestigieuze *Van der Monde-lezing*
- iedere maand het *Historisch Café* in het Bartholomeus Gasthuis
- de mogelijkheid om als vrijwilliger in een gezellige sfeer deel te nemen aan één van de clusters of commissies.

Bovendien krijgt u als lid korting op tentoonstellingen en activiteiten van Museum Catharijneconvent.

Oud@Utrecht

Bent u al lid?

Geef dan een ander een lidmaatschap cadeau tegen gereduceerd tarief en help Oud-Utrecht op weg naar 2000 leden!

Vraag voor € 20,- een cadeaubon aan voor een jaar lidmaatschap (normale prijs € 30,-). Het lidmaatschap geldt voor een lopend kalenderjaar (reeds verschenen nummers van het tijdschrift worden nagezonden). Aanvragen kan via www.oud-utrecht.nl/service/lid-worden

Voor meer informatie:
ledenadministratie@oud-utrecht.nl

hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl